

MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE
NIEUWE REEKS - DEEL 25 - No. 7

**HET WIJSGERIC ONDERWIJS
AAN DE
ILLUSTRE SCHOOL TE BREDA
(1646-1669)**

FERD. SASSEN

**N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM - 1962**

UITGESPROKEN IN DE VERGADERING VAN
12 MAART 1962

INHOUD

	Blz.
Afkortingen	4
I. Inleiding	5
II. De hoogleraren in de wijsbegeerte	10
III. Gegevens voor het wijsgerig onderwijs in statuten en bibliotheek	11
IV. Henricus Bornius	16
V. Bornius hoogleraar te Breda	27
VI. Albertus Kyperus	33
VII. Kyperus hoogleraar te Breda	43
VIII. Kyperus hoogleraar te Leiden	61
IX. Bornius hoogleraar te Leiden	69
X. Bornius in dienst van den Prins	89
XI. De Illustre School te Breda en het Cartesianisme .	92
XII. Johannes Schulerus hoogleraar te Breda	94
XIII. Besluit	102
Résumé français	103
Personenregister	104

AFKORTINGEN

- ABW: A. J. v. d. Aa, Biographisch Woordenboek
ADB: Allgemeine Deutsche Biographie
An. Praem.: Analecta Praemonstratensia
ANTW: Alg. Ned. Tijdschrift v. Wijsbegeerte
ARA: Alg. Rijksarchief, 's-Gravenhage
BNB: Biographie Nationale de Belgique
BPL: Bibliotheca Publica Latina
CSp.: Chronicon Spinozanum
DNB: Dictionary of National Biography
MKNW: Mededelingen Kon. Ned. Akademie v. Wetenschappen
MNAW: Mededelingen Ned. Akademie v. Wetenschappen
MSH: Mededelingen Ver. Het Spinozahuis
NAK: Ned. Archief v. Kerkgeschiedenis
NBG: Nouvelle Biographie Générale
NNBW: Nieuw Ned. Biographisch Woordenboek
NTGen.: Ned. Tijdschrift v. Geneeskunde
PL: Migne, Patrologia Latina
RGP: Rijks Geschiedkundige Publicatiën
Tax.: Taxandria
TG: Tijdschrift v. Geschiedenis
VKNAW: Verhandelingen Kon. Ned. Akademie v. Wetenschappen

INLEIDING

Aan de Illustre School te Breda¹⁾, door de gunst en op kosten van Frederik Hendrik in de hoofdstad van zijn Baronie gesticht, was na de opleiding van het predikambt, waaraan evenals bij de andere instellingen van hoger onderwijs in de Republiek het eerst was gedacht, zeer nadrukkelijk ook de voorbereiding van aanzienlijke jongelieden tot den bestuursdienst en den krijgsmacht ten doel gesteld²⁾.

Op maandag 16 september 1646 werd de Illustre School met grote plechtigheid geopend³⁾. In den morgen van dien dag had in de Grote of Lieve-Vrouwekerk, die na de inname van de stad in 1637 opnieuw aan den Katholieken eredienst was onttrokken, een academische zitting plaats, waar de curator André Rivet (1572-1651)⁴⁾ een Latijnse rede uitsprak en de secretaris der

¹⁾ De weinige archivalia, betreffende de Illustre School te Breda, die bewaard zijn gebleven, bevinden zich grotendeels in het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage, Nassause Domeinen, vol. XLVII, cap. V, Schoolzaken, 1061, fol. 251 e.v. – Verdere gegevens in *De briefwisseling van Constantijn Huygens*, uitg. J. A. Worp, IV-V, RGP, 's-Grav., 1915-1916, en in de briefwisseling van André Rivet, U. B. Leiden, BPL. – De geschiedenis van de Illustre School is beschreven door: Chr. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17e eeuw*, II, Ldn., 1874, 132-134; H. H. Kuyper, *De opleiding tot den Dienst des woords bij de Gereformeerden*, 's-Grav., 1891, 573-579; V. van der Aura, *Uit de Jaarboeken van Breda, II, Over de „Illustre Schole”*, Tax., II (1895), 175-178, en meer uitvoerig door: D. Langedijk, *De Illustre Schole ende Collegium Auriacum te Breda*, Tax., XLI (1934), 257-270, 290-300, 328-336, XLII (1935), 28-29, 72-98, 128-135, en door G. van Alphen, *De Illustre School te Breda en haar boekerij*, TG, LXIV (1951), 277-314; van deze publicaties is voor de achtergrond van deze studie een dankbaar gebruik gemaakt.

²⁾ *Inauguratio Illustris Scholae ac Illustris Collegii Auriaci a celsissimo potentissimoque Principe Frederico Henrico in Urbe Breda erectorum, cum orationibus solemnibus ipsa inaugurationis die et seqq. aliquot habitis*, Breda, 1647, 28.

³⁾ Zie de beschrijving bij Langedijk, *t.a.p.*, 293-300, naar Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, 's-Grav., 1744, 186-187.

⁴⁾ Als Curatoren waren door Frederik Hendrik op 9 juli 1646 benoemd: Johan van Kerkhove, Heer van Heenvliet, opperhoutvester van Holland en West-Friesland (geb. 1594), Constantijn Huygens, Raad en Secretaris van den Prins (1596-1687) en de vroegere Leidse hoogleraar in de theologie André Rivet (1572-1651), later hofprediker en opvoeder van Prins Willem II. Deze laatste trad op als gedelegeerd Curator en kwam zich te Breda vestigen voor de dagelijkse behartiging van de zaken der Illustre School. A. Hallema, *De Hervormde predikanten in Brabant contra Frederik Hendrik*, NAK, XLIV (1961), 231-245, noemt Rivet ten onrechte hoogleraar in de theologie te Breda en regent van het College. – Over Rivet: NNBW, VII, 1051-1052; H. J. Honders, *Andreas Rivetus als invloedrijk Gereformeerd theoloog in Holland's bloeitijd*, diss. Ldn., 's-Grav., 1930, 30-34; A. G. v. Opstal, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoet aan het hof van Frederik Hendrik*, diss. V. U., Harderwijk, 1937, 28; G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris-La Haye, 1921, 293-310.

School, J. J. Hausman het reglement met de rechten en privileges van professoren en studenten afkondigde⁵⁾ en de regeling van de rechtspraak voor de academische gemeenschap bekend maakte; ook werden door hem de leeropdrachten van de zeven pas benoemde hoogleraren omschreven en werd mededeling gedaan van de aanwijzing van den Bredasen predikant Louis van Renesse (1591-1671)⁶⁾, hoogleraar in de theologie, tot eersten rector magnificus van de Illustre School en tevens tot regent van het daaraan verbonden internaat, het Collegium Auriacum, waar de hoogleraar in de philosophie Henricus Bornius (1617-1675) hem als subregent terzijde zou staan. De feestelijkheid werd opgeluisterd door de aanwezigheid van de Prinses, Amalia van Solms, in wier talrijk gevolg zich ook haar toekomstige schoonzoon, de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau (1613-1664), en andere familieleden bevonden.

De volgende twee dagen werd de openingsplechtigheid op meer wetenschappelijk niveau voortgezet, nu in het klooster St. Catharinadal, in den volksmond bekend als het „Oude Klooster”, dat voor de huisvesting van de Illustre School was gerequireerd⁷⁾. Sinds 1308 was dit klooster bewoond geweest door geestelijke zusters van de orde van Praemonstreit of Norbertinessen. Het had in de troebele tijden van opstand en godsdiensttwisten een crisis doorgemaakt, maar was in de twintiger jaren van de 17de eeuw opnieuw tot bloei gekomen⁸⁾. Aan het klooster was een z.g. „Franse school” met internaat voor meisjes verbonden⁹⁾.

Hoewel terstond na de inneming van de stad door Frederik Hendrik in 1637 de uitoefening van den Katholieken godsdienst te Breda was verboden, de kloosters waren ontruimd en de geestelijken en kloosterlingen, mannelijke en vrouwelijke, de stad hadden moeten verlaten, hadden de Norbertinessen van St. Catharinadal zich onder de persoonlijke bescherming van den Stad-

⁵⁾ Dit reglement, gedateerd 28 augustus 1646, was door een ander, van 7 juni 1646, voorafgegaan; hiertegen waren echter zowel door de professoren van de Illustre School als door den magistraat van Breda bezwaren ingebracht; Langedijk, *t.a.p.*, 297-299.

⁶⁾ NNBW, II, 1193-1195.

⁷⁾ M. Schoengen-P. Boeren, *Monasticon Batavum*, II, A'dam, 1941, 36-37; V. van der Aura, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal*, Oosterhout, 1894; A. J. Commissaris, *St. Catharinadal Breda-Oosterhout*, Breda, 1947; A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*, An. Praem., IV-V (1928-1929), Editio textuum.

⁸⁾ A. Erens, *De hervorming van St. Catharinadal te Breda na de Nederlandsche beroerten, 1625-1635*, An. Praem., III (1927), 28-60.

⁹⁾ A. Erens, *De kloosterschool van St. Catharinadal te Breda*, An. Praem., III (1927), 449-458.

houder-Baron van Breda ook tijdens de Hollandse bezetting weten te handhaven¹⁰). Om op alles voorbereid te zijn hadden zij echter in 1645, na verkregen verlof van den Prins, door aankoop van het kasteeltje De Blauwe Kamer te Oosterhout haar toekomstige huisvesting veilig gesteld. Die maatregel was niet overbodig geweest. In den zomer van 1646 kregen zij de aanzegging, dat zij plaats moesten maken voor de Illustre School en op 2 september kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de Proost van het klooster, de Norbertijn Balthasar Cruyt, toezegde, de kerk tegen 16 september gereed te zullen maken voor de inauguratie, mits de zusters tot den dag van haar vertrek haar dienst zouden kunnen doen op het bovenkoor¹¹), en de gebouwen tegen 1 oktober geheel te ontruimen. Daartegenover stelde de Prins het huis van Ds. van Renesse in de Nieuwstraat¹²) voor drie jaren ter beschikking van de zusters, om haar gelegenheid te geven haar huis te Oosterhout voor bewoning door de kloostergemeenschap in te richten. De predikant-hoogleraar-regent zou met zijn gezin een onderdak vinden in het klooster¹³) en hij reserveerde voor zich het gedeelte dat door den Proost bewoond was geweest. Het gehele complex had echter een grondige verbouwing en restauratie nodig eer het voor bewoning door regent, subregent en studenten geschikt was. Op 28 september 1646 is het door Proost en religieuzen definitief verlaten. Renesse had reeds eerder een deel van zijn meubilair laten overbrengen¹⁴). De verhuiskosten en de huur van het huis in de Nieuwstraat zijn hem eerst in 1653 uit de kas van de Nasause domeinen vergoed¹⁵).

In de kerk van St. Catharinadal, die inderhaast in drie gehoorzalen verdeeld was¹⁶), hielden nu gedurende twee dagen zes van de zeven nieuwbenoemde hoogleraren hun oraties. De Prinses

¹⁰) Balthasar Cruyt, Proost van het klooster, heeft in een Kroniek aantekening gehouden van de plagerijen, waaraan de kloostergemeenschap bij afwezigheid van den Prins van dag tot dag blootstond; A. Erens, *Kronijk over St. Catharinadal te Breda en over de gebeurtenissen in de stad, 1637-1643*, An. Praem., VIII (1932), 250-253.

¹¹) De kerk was een z.g. „dubbelkerk”; de zusters hielden haar diensten boven in het koor; A. Loosjes, *De kerk van het voormalig klooster St. Catharinadal te Breda*, Buiten, XVI (1922), 143-144.

¹²) Van Renesse was in de Nieuwstraat gevestigd in het huis, dat tot 1620 door de aanzienlijke Bredase familie van Assendelft en van 1627 tot de inname der stad in 1637 door de Minderbroeders-Franciscanen bewoond was geweest; F. A. Holleman, *Dirk van Assendelft, Schout van Breda, en de zijnen*, Zutphen, 1953, 45-54, 315, 397.

¹³) Renesse aan Huygens, Breda, 12 sept. 1646, Worp, IV, nr. 4445; v. Alphen, *t.a.p.*, 283.

¹⁴) Renesse aan Huygens, Breda, 29 sept. 1646, Worp, IV, nr. 4464.

¹⁵) Langedijk, *t.a.p.*, 286, n.l.

¹⁶) Loosjes, *t.a.p.*, 144.

hoorde ze met groot geduld althans den eersten dag aan, aldus opnieuw blijk gevend van haar oprechte belangstelling in de stichting van haar echtgenoot. Maar reeds in diezelfde dagen verscheen het "mene, tekkel, oeparsin"¹⁷⁾ op de poort van de nieuwe instelling, in den vorm van een opschrift, dat door een onbekende hand daar was aangebracht: „Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus"¹⁸⁾. De dader is nooit gevonden, maar de voorspelling zou bewaarheid worden: de Illustre School van Breda heeft het vijfde lustrum van haar bestaan niet gehaald.

Financiële moeilijkheden hebben Willem III in 1669 definitief doen besluiten, de school op te heffen¹⁹⁾, maar het was reeds eerder duidelijk geworden, dat deze poging tot spreiding van het wetenschappelijk onderwijs in de Generaliteitslanden op een mislukking was uitgelopen. De bevolking van Stad en Baronie van Breda, nog in overgrote meerderheid den Katholieken godsdienst toegedaan, hield zich van de nieuwe instelling, „die bedoeld was te zijn, zoals haar geschiedschrijver Langedijk het uitdrukt²⁰⁾, een protestantsch cultuurcentrum in Staats-Brabant", vrijwel in haar geheel afzijdig. De overige gewesten waren met de Hogescholen van Leiden, Franeker, Groningen en Utrecht, spoedig ook met die van Harderwijk en Nijmegen, en met de Athenaea van Amsterdam en Deventer ruim voldoende van hoger onderwijs voorzien. Vanuit het Noorden was Breda daarenboven moeilijk bereikbaar en al wist men in 1646 reeds, dat het einde van den 80-jarigen oorlog in zicht was, toch bleef de ligging van de stad, bijna aan de grens van de Spaanse Nederlanden, die zo lang vijandelijk gebied waren geweest, ten opzichte van de Zeven Provinciën bijzonder ongunstig. Constantijn Huygens had als curator een voorbeeld gegeven door zijn zonen Christiaan en Lodewijk en later ook Philips uit den Haag naar Breda ter studie te zenden, maar na de zomervacantie van 1649 haalde hij ze weg, nadat Lodewijk zich door een duel gecompromitteerd had²¹⁾.

Aan de eerste hoogleraren heeft het intussen niet gelegen, dat de Illustre School zelfs nooit tot enigen bloei is gekomen. Het

---

¹⁷⁾ Daniel, V, 25.

¹⁸⁾ Horatius, *Ars poetica*, v. 139.

¹⁹⁾ Tekst van het besluit bij Kuyper, *t.a.p.*, 578-579. Na de verovering van Breda door de Fransen in 1672 keerden de Norbertinessen uit Oosterhout met toestemming van den Prins in haar voormalig klooster terug, maar in 1679 werden zij opnieuw gedwongen de stad te verlaten. Sinds 1814 zijn de kloostergebouwen in gebruik als kazerne, bekend als de „Kloosterkazerne"; Loosjes, *t.a.p.*, 144; v. Alphen, *t.a.p.*, 313.

²⁰⁾ Langedijk, *t.a.p.*, 262.

²¹⁾ Huygens aan Rivet, den Haag, 22 april 1649, Worp, V, nr. 4936.

waren op een enkele uitzondering na ²²⁾ bekwame en ernstige lieden, die zich met veel toewijding aan hun ondankbare taak hebben gegeven, maar reeds heel spoedig zijn zij deels overleden, deels tot andere bedieningen geroepen, zodat in 1653, zeven jaren na de glorieuze opening, van Renesse als enige hoogleraar was overgebleven. Nadien is er van een geregeld onderwijs eigenlijk geen sprake meer geweest. In het Collegium waren reeds eerder moeilijkheden gerezen ²³⁾. Als regent van het internaat was van Renesse geen succes ²⁴⁾, maar bij gebrek aan een geschikten opvolger bleef hij met de leiding belast ²⁵⁾.

---

²²⁾ In een brief aan Huygens, Breda, 4 febr. 1648, Worp, IV, nr. 4751, beklagde Rivet zich over het aanstootgevend levensgedrag en het plichtsverzuim van den hoogleraar Brosterhuysen. Over dezen veelzijdigen kunstenaar en geleerde, die bevriend was met Const. Huygens, P. C. Hooft, C. Barlaeus, A. M. Tesselschade en Jac. van Campen: W. H. van Seters, *Prof. Johannes Brosterhuysen (1596-1650)*, Jb. Oranjeboom, VI (1953), 106-151.

²³⁾ Rivet aan Huygens en Heenvliet, Breda, 12 jan. 1647, Worp, IV, nr. 4517.

²⁴⁾ Rivet aan Huygens, Breda, 27 febr. 1647, Worp, IV, nr. 4556; Rivet aan Huygens en Heenvliet, Breda, 4 febr. 1648, Worp, IV, nr. 4751; vgl. Brosterhuysen aan Huygens, Breda, 2 maart 1648, Worp, IV, nr. 4767; Huygens aan Rivet, den Haag, 23 maart 1648, Worp, IV, nr. 4792; Rivet aan Huygens, Breda, 28 maart 1648, Worp, IV, nr. 4795.

²⁵⁾ Langedijk, *t.a.p.*, 333-335.

DE HOOGLERAREN IN DE WIJSBEGEERTE

Evenals aan de andere instellingen van hoger onderwijs in de Republiek droeg het onderwijs in de wijsbegeerte aan de Illustre School van Breda een propaedeutisch karakter, ter voorbereiding op de studie in de „hogere” wetenschappen, godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, geneeskunde. Met het oog op deze doelstelling was het naar oud gebruik verdeeld over drie leeropdrachten, voor logica, voor physica en voor ethica.

Voor de physica had van Renesse het eerst het oog laten vallen op Arnoldus Senguerdus (1610–1667), hoogleraar te Utrecht²⁶), die naar zijn mening een zeer geschikt professor zou zijn en tevens als subregent zou kunnen fungeren²⁷). Senguerdus wilde aanvankelijk wel komen, als de voorwaarden gunstig waren²⁸), en vertrouwde op den Stadhouder, dat zijn financiële positie te Breda niet slechter zou zijn dan te Utrecht, waar hij naar zijn zeggen vele onaangenaamheden te verduren had²⁹), maar ten slotte schijnt hij toch te hebben geweigerd³⁰). Zo werd de physica bij de opening van de Illustre School te zamen met de geneeskunde opgedragen aan Albertus Kyperus († 1655), maar deze vertrok reeds in 1650 naar Leiden en het is niet duidelijk, of nadien te Breda nog physica gedoceerd is. Logica en ethica vormden van den beginne af de leeropdracht van Henricus Bornius (1617–1675), maar in 1652 werd ook hij te Leiden benoemd en eerst in 1662 werd het onderwijs in de filosofie op bescheiden schaal hervat door de benoeming van Johannes Schulerus († 1676). Onderwijs in de metaphysica was niet in het leerplan opgenomen, maar uit de drukkersrekening blijkt, dat onder Kyperus ook metaphysische stellingen werden verdedigd³¹), en de bibliotheek gaf, zoals wij nog zien zullen, tot oriëntatie in de gangbare litteratuur over dit vak ruimschoots gelegenheid.

²⁶) F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*, A'dam-Brussel, 1959, 136–137.

²⁷) Renesse aan Huygens, Breda, 14 maart 1646, Worp, IV, nr. 4292.

²⁸) Renesse aan Huygens, Breda, 27 maart 1646, Worp, IV, nr. 4301.

²⁹) Renesse aan Huygens, Breda, 25 april 1646, Worp, IV, nr. 4322.

³⁰) Naar de mening van Rivet waren de eisen van Senguerdus zo extravagant, „quales vix ambiret ex semotis regionibus Philosophorum aliquis Coriphaeus”, en hij voegde daaraan toe: „Non potui haec legere sine risu. Omnia rusticitatem redolent et pedantismum”; Rivet aan de Wilhem, Breda, 27 april 1646, U. B. Leiden, BPL, nr. 293. De desbetreffende brief van Senguerdus aan Rivet is jammer genoeg niet bewaard gebleven.

³¹) ARA. (zie noot 1), fol. 251.

III

GEGEVENS VOOR HET WIJSGERIG ONDERWIJS IN STATUTEN EN BIBLIOTHEEK

De statuten van de Illustre School³²⁾ leveren met betrekking tot aard en inhoud van het wijsgerig onderwijs geen positieve gegevens op. Veelbetekenend is echter, dat het voorschrift tot het volgen van Aristoteles, dat tot dan toe in de statuten van geen enkele hogeschool in de Nederlanden had ontbroken en dat met name te Leiden en te Utrecht in den loop der jaren nog herhaaldelijk was ingescherpt, hier niet is opgenomen. Wel werd in artikel IV bepaald, dat de hoogleraren uit de voornaamste en meest geschikte schrijvers de beste en nuttigste stoffen ter behandeling in hun lessen moesten uitzoeken, en schreef artikel IX voor, dat zij bij de wekelijkse disputaties alle nieuwigheden, die in strijd waren met de gezonde leer van de kerk, moesten vermijden, maar wie die schrijvers waren en waarin die nieuwigheden bestonden, werd niet nader aangegeven. Men zou echter de vraag kunnen stellen, of de toespraak, die Hausman, secretaris der school, bij de openingsplechtigheid op de voorlezing van de statuten liet volgen, als een authentieke interpretatie van dit officiële stuk kan gelden, dan wel enkel als een uiting van de eigen denkbeelden en verlangens van den spreker moet worden verstaan. Bij de omschrijving van de leeropdrachten liet hij n.l. niet na te verzekeren, dat Bornius bij zijn verklaring van de voorschriften van logica en ethica te werk zou gaan in den geest van Aristoteles en van de „probatissimi philosophi”;³³⁾ ook hier liet echter het ontbreken van elke nadere bepaling van het zeer vage begrip van de „voortreffelijkste wijsgeren”, die met Aristoteles op één lijn werden gesteld, aan het wijsgerig onderwijs de nodige vrijheid.

De catalogoog van de bibliotheek der Illustre School geeft evenmin enig uitsluitsel van betekenis. Door G. van Alphen is de uitwendige geschiedenis van die bibliotheek uitvoerig beschreven³⁴⁾. Haar voornaamste bestanddelen werden gevormd door de 218 werken, die Rivet in 1646 ten behoeve van de Illustre School uit de bibliotheek van de Oranjes te 's-Gravenhage had mogen uitkiezen³⁵⁾, en door de aanzienlijke boekerij van den pas overleden Leidsen hoogleraar J. Polyander van Kerckhoven (1568-1646), welke op last van diens zoon, Jan van Kerckhoven, Heer van Heenvliet, curator van de Illustre School, reeds vóór de opening naar Breda

³²⁾ *Inauguratio*, 35-58.

³³⁾ *Inauguratio*, 59.

³⁴⁾ Zie noot 1.

³⁵⁾ v. Alphen, *t.a.p.*, 277.

was overgebracht ³⁶⁾. Later is de boekenverzameling nog op zeer bescheiden schaal door aankoop en schenking aangevuld ³⁷⁾. Door de keuze van den theoloog Rivet en door den inhoud van de bibliotheek van den theoloog Polyander is echter haar samenstelling overwegend bepaald gebleven.

De catalogoog is in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage in een fraai gebonden „Donatie-Boeck” bewaard ³⁸⁾ en is gedeeltelijk door den Waalsen predikant A. Hulsius, gedeeltelijk door van Renesse geschreven ³⁹⁾. Hij telt volgens een nummering door een latere hand 1231 nummers, die voor 't merendeel van theologischen aard zijn. De H. Schrift neemt in verschillende edities en vertalingen de eerste plaats in. Van Augustinus zijn de *Opera* in de uitgave van Erasmus (Basel, 1529) aanwezig. Scholastiek en mystiek der Middeleeuwen zijn vertegenwoordigd door Rupert van Deutz, *Lectiones XII in Apocalypsim* (Neurenberg, 1526), Petrus Lombardus, *Libri sententiarum* (Leuven, 1546), Bernard van Clairvaux, *Opera omnia* (Basel, 1566), Thomas van Aquino, *Summa theologica*, met de commentaren van Cajetan (Lyon, 1581), Thomas Bradwardine, *De causa Dei* (Londen, 1618), Jan van Ruusbroec, *Opera omnia* (Keulen, 1552) en Dionysius den Karthuiser, *De quatuor novissimis* (Parijs, 1541).

Zoals te verwachten was, figureren op den catalogoog de werken van de coryphaeën der Hervorming, Luther, Zwingli, Calvijn, Melanchton en Oecolampadius. Daarbij sloten zich aan de werken van de steunpilaren der Nederlandse Gereformeerde rechtzinnigheid van de 17de eeuw, voornamelijk uit het milieu van Leiden, van J. Cloppenburg, L. Danaeus, C. l'Empereur, Fr. Gomarus, F. Hommius, Fr. Junius, J. Maccovius, S. Maresius, A. Rivet, Cl. Salmasius, J. Triglandus en A. Walaëus. Ook die van den verketterden en veroordeelden Remonstrant C. Vorstius hadden bij de samenstellers van de bibliotheek genade gevonden ⁴⁰⁾ en zelfs de katholieke theologen van de Contra-Reformatie ontbraken niet. Zo kon men te Breda werken vinden van J. Capreolus, R. Bellarminus, W. Lindanus, Fr. Suarez, Fr. Toletus en Fr. Ribera.

Deze zo rijk gevarieerde theologische litteratuur kon uiteraard ook het onderwijs in de wijsbegeerte ten dienste staan. Daarbij

³⁶⁾ Huygens aan Rivet, Kamp van Venlo, 19 oct. 1646, Worp, IV, nr. 4474; v. Alphen, *t.a.p.*, 293; Honders, *t.a.p.*, 31, noot 1.

³⁷⁾ Rivet aan Huygens, Breda, 9 juli 1647, Worp, IV, nr. 4619; v. Alphen, *t.a.p.*, 294, 297.

³⁸⁾ K. B. 's-Gravenhage, hs. 130 B 22.

³⁹⁾ v. Alphen, *t.a.p.*, 309-310.

⁴⁰⁾ Over C. Vorstius: P. Dibon, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne*, (1575-1650), diss. Ldn., A'dam-Parijs, 1954, 81-84.

beschikte men over de *Disputationes metaphysicae* (Mainz, 1605) van Fr. Suarez, die aan de Nederlandse Reformatorische school-metaphysica tot uitgangspunt hadden gediend⁴¹⁾, over de *Institutiones primae philosophiae* (Ldn., 1616) van G. Jacchaeus, die in geheel haar opzet, vorm en inhoud daarvan afhankelijk waren,⁴²⁾ maar even goed over de *Institutiones metaphysicae* (Ldn., 1640), waarin Fr. Burgersdijck zich aan den invloed van de Spaanse Nascholastiek en de Duitse Lutheraanse Scholastiek vrijwel geheel had onttrokken om zich te oriënteren naar de Calvinistische schoolmetaphysica in Duitsland en met name naar het *Metaphysicae systema methodicum* (Hannover, 1616) van Cl. Timpler, dat trouwens ook in de Bredase bibliotheek was te vinden⁴³⁾. De Duitse Lutheraanse Scholastiek was echter vertegenwoordigd door de *Theoremata metaphysicorum exercitationes* (Wittenberg, 1604) van Jac. Martini, die wederom den invloed van Suarez en de Spaanse Nascholastiek had ondergaan. Daarbij sloot zich aan de *Metaphysica* (Ldn., 1645) van J. Maccovius, die evenals Martini tot de overtuigde aanhangers van het meest orthodoxe Aristotelisme in de metaphysica kan worden gerekend.

In de logica wijzen de aanwezige werken overwegend in een andere richting. Wel prijken op den catalogoog het *Organum* van Aristoteles in Latijnse vertaling (Frankfurt, 1592), een *Summa veterum interpretum in Aristotelis Logicam contra Ramum, auctore Joanne Casio* (Frankfurt, 1593), *Collegii philosophici pars I* van Gijsbert van Isendoorn (Deventer, 1639)⁴⁴⁾, een logica in streng-Aristotelischen geest, maar daarnaast staat een opvallend aantal werken van Petrus Ramus en zijn aanhangers, zoals de *Dialectica* van Ramus zelf, met de *Problemata logica* van Rud. Goclenius in één band gebonden (Marburg, 1595), verder Ramus' *Scholae in examen Rhetoris Dialecticae* (Frankfurt, 1581), de *Quaestiones et responsiones in Petri Rami Dialecticam, item Categoriarum et Topicorum tabula* (Londen, 1585) van D. Baxter en de *Praecognita logica* (Hanover, 1606) van den semi-Ramist B. Keckermann⁴⁵⁾. Daartegenover stond dan weer E. Digby's *De duplici methodo contra unicum Rami methodum* (Frankfurt, 1585).

⁴¹⁾ F. Sassen *Het oudste wijsgerig onderwijs te Leiden*, MNAW, 1940, 37-40.

⁴²⁾ *T.z.p.*, 40; Dibon, *Enseignement*, 71.

⁴³⁾ Sassen, *Wijsb. Ned.*, 126.

⁴⁴⁾ A. A. M. de Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk, 1599-1811*, diss. Ldn., Hard., 1960, 45-54.

⁴⁵⁾ Burgersdijck hield Keckermann voor den meest opmerkelijken van de vernieuwers, die in de logica de Aristotelische stof volgens de methode van Ramus behandelden; Dibon, *Enseignement*, 50. Ook bij G. Voetius stonden de *Praecepta logica* van Keckermann in hoog aanzien; A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, I, Ldn., 1897, 52.

Met dit alles bleef het Bredase boekenzit op het gebied van de metaphysica en de logica geheel binnen de sfeer van het langzaam zich ontwikkelende en reeds min of meer eclectische Aristotelisme, zoals dat met name te Leiden in de eerste helft van de 17de eeuw gedoceerd werd. Vrijwel al de genoemde werken op dit gebied zijn terug te vinden in de lijst van de boeken, die volgens de uitvoerige mededelingen van Gisbertus Voetius in dezen tijd te Leiden door de studenten in de theologie voor hun wijsgerige propaedeutische gebruikt werden ⁴⁶).

Voor de physica waren de beschikbare boeken zeer beperkt in getal. Daar was vooreerst de *Schola physica* (Frankfurt, 1583) van Petrus Ramus, voorts de *Historia plantarum* (Basel, 1542) van Leonardus Fuchs, de *Rariorum plantarum historia* (Antw., 1601) van den Leidsen hoogleraar C. Clusius, *De humani corporis fabrica* (A'dam, 1642) van Andreas Vesalius, maar met de laatste drie werken moest men het voor de wetenschap van het organische stellen. De *Opera medico-chimica* (Frankfurt, 1605) van Paracelsus en enkele verslagen van recente astronomische waarnemingen completeerden de collectie.

Ook voor de ethica was het boekenbezit van de Bredase bibliotheek zeer beperkt: er komen in den catalogoog slechts drie werken voor dit onderdeel van de wijsbegeerte voor, nl. het *Systema ethicae* (Hanover, 1607) van B. Keckermann, de *Ethica* (Ldn., 1639) van den Leidsen hoogleraar Ant. Walaeus en de postume *Dissertationes ethicae* (Ldn., 1645) van diens ambtgenoot D. Sinapius. Opmerkelijk is, dat door Keckermann en Sinapius in de genoemde werken het eigen recht van een wijsgerige ethica onafhankelijk van de theologie werd verdedigd, terwijl dat door Walaeus werd aangevochten ⁴⁷). Bij de werken over ethica kan men de *Politica* (Herborn, 1614) van den Protestantsen bestrijder van het absolutisme der vorsten, Joh. Althusius, doen aansluiten.

Het meest van belang voor ons onderwerp is intussen het antwoord op de vraag, of en in hoeverre de gebruikers van de Bredase bibliotheek met de pas verschenen werken van de „nieuwe wijsbegeerte” konden kennis maken. De mededeling van C. L. Thijssen-Schoute ⁴⁸), dat de catalogoog wat Cartesiana betreft niets te bieden had en dat zij er zelfs geen uitgaven van werken van Descartes had aangetroffen, kan slechts aan een voorbijgaande ver-

⁴⁶) G. Voetius, *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae*, Utr., ²1651; Duker, *t.a.p.*, I, 51-58, III, Ldn., 1914, 28-32; Sassen, *Oudste wijsg. onderwijs*, 29-39.

⁴⁷) Sassen, *Oudste wijsg. onderwijs*, 32; *Wijsb. Ned.*, 122, 125.

⁴⁸) C. L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (verder te citeren als: *Ned. Cart.*), A'dam, 1954, 476, n. 2.

slapping van haar beproefde *akribeia* bij het doorzien van den catalogoog „in de afdeling handschriften der Koninklijke Bibliotheek” worden toegeschreven. In feite immers was Descartes hier vertegenwoordigd met de *Specimina philosophica* (A’dam, 1644), zijnde de Latijnse vertaling, door Et. de Courcelles, van het *Discours de la méthode*, met de *Meditationes de prima philosophia*, in de tweede uitgave (A’dam, 1642), en met de *Principia philosophiae* (A’dam, 1644). De aanwezigheid van deze in 1646 nog vrij recente uitgaven doet vermoeden, dat zij tot de boeken behoren, die na de opening van de Illustre School door aankoop waren verkregen. Van de polemieken rond Descartes en zijn wijsbegeerte, die ook in de Nederlanden met zoveel hartstocht gevoerd waren, is in de catalogoog nog geen spoor te ontdekken. Wel kon men door de *Essais* (Ldn., 1609) van M. de Montaigne en door *De la sagesse* (Parijs, 1630) van P. Charron het scepticisme van de Franse Renaissance-philosophie leren kennen. Het is verleidelijk, aan te nemen, dat deze boeken uit de bibliotheek der Oranje’s afkomstig waren, maar enig bewijs daarvoor staat ons niet ter beschikking.

Voor de beschrijving van het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda zullen leven en werk van de hoogleraren in de wijsbegeerte in hoofdzaak het materiaal moeten leveren.

De eerste ordinarius voor de logica en de ethica, *Henricus Borniius* (1617–1675)⁴⁹⁾, is als zoon van een predikant te Utrecht geboren. Zijn studiegang is niet geheel duidelijk. De Wulf en Sortais⁵⁰⁾ noemen hem, afgaande op een notitie van de uitgevers van Gassendi's *Opera*⁵¹⁾, leerling van Henricus Renerius (1593–1639) en het is niet onmogelijk, dat hij diens lessen, eerst aan de Illustre School (1634), later aan de Hogeschool (1636) te Utrecht enige tijd heeft gevolgd, maar in het *Album Studiosorum* van de Stichtse Academie komt zijn naam niet voor. Op 12 april 1635 en nog eens op 7 oktober 1636 werd hij te Leiden als student in de wijsbegeerte ingeschreven. Na den dood van Fr. Burgersdijk († 19 febr. 1635) was daar het onderwijs in de physica in handen gesteld van J. Bodecheer Benning (1606–1642), die reeds eerder ethica gedoceerd had; de ethica was opgedragen aan D. Sinapius (1589–1638), terwijl aan den Franssen ex-Jesuiet Fr. du Ban (1592–1643) de logica was toevertrouwd. Het is denkbaar, dat Borniius door dezen laatste met de denkbeelden van Descartes in contact is gebracht, maar positieve gegevens om dit te bevestigen ontbreken⁵²⁾. Volgens C. de Waard⁵³⁾ ontving hij reeds in 1637 van den Utrechtsen magistraat een verering voor de opdracht van de stellingen, die door hem in de academie waren verdedigd, en in 1641 liet de vroedschap hem opnieuw van haar gunst blijken door hem de som van f 36.- toe te leggen voor de opdracht van de *Theses de praedestinatione*, die hij te Genève onder den lateren Leidsen hoogleraar Fr. Spanheim Sr. (1600–1649) had verdedigd⁵⁴⁾. Indien hij in den tussentijd te Utrecht wijsbegeerte gestudeerd heeft, dan moet hij daar behalve de lessen van Renerius in de logica en de physica die van Arn. Senguerdus (1610–1667), leerling van Burgersdijk, in de metaphysica en de ethica hebben gevolgd. In 1644 vinden wij hem echter weer te Leiden, waar hij zich op

⁴⁹⁾ NNBW, III, 147–149.

⁵⁰⁾ M. De Wulf, *Histoire de la philosophie en Belgique*, Parijs–Bruss., 1910, 222; G. Sortais, *La philosophie moderne depuis Bacon jusqu'à Leibniz*, II, Parijs, 1922, 242.

⁵¹⁾ Zie blz. 90, n. 308; *Opera*, VI, 31.

⁵²⁾ Sassen, *Wijsb. Ned.* 148; Dibon, *Enseignement*, 107–108.

⁵³⁾ NNBW, III, 147.

⁵⁴⁾ G. W. Kernkamp, *Acta et Decreta Senatus, Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie*, I, Utr., 1936, 156–157.

12 februari van dat jaar als student in de theologie liet inschrijven zijn leeftijd werd daarbij genoteerd als: 24 jaar. Wellicht is deze inschrijving voor Bornius alleen een middel geweest om zich te Leiden een rechtspositie te verzekeren en was hij in het geheel niet van zins, zich aan de studie van de godgeleerdheid te wijden. Hij wordt ook later nergens als theoloog aangeduid en het predikambt heeft hij zeker niet bekleed.

Wel weten wij, dat hij toen reeds contact had met den Leidsen hoogleraar in de logica Adr. Heereboord (1614-1661)⁵⁵), die reeds bij zijn intrede in 1640 een onafhankelijk standpunt tegenover Aristoteles had ingenomen, zich voor een zelfstandig onderzoek van de natuur in den geest van Fr. Bacon had uitgesproken en Descartes als kampioen van dit nieuwe natuuronderzoek op uitbundige wijze had verheerlijkt⁵⁶). Op 25 februari 1644, minder dan twee weken na de inschrijving van Bornius te Leiden, verstoutte Heereboord zich n.l., hoewel aan geadresseerde van naam en van aangezicht onbekend, een brief te richten aan Pierre Gassendi (1592-1655)⁵⁷). Hoe is hij ertoe gekomen, zich met den Fransen wijsgeer en natuuronderzoeker in verbinding te stellen? De werken, waarmede Gassendi zijn plan tot integratie van de wijsbegeerte van Epicurus in het Christelijk denken tot uitvoering zou brengen, waren nog niet verschenen, maar de herinnering aan zijn persoon en zijn denkbelden was bij degenen, met wie hij tijdens zijn kortstondig verblijf in de Nederlanden in den zomer van 1629 in relatie was getreden⁵⁸), jaren later nog bewaard gebleven. Zo schreef b.v. S. Sorbière (1610-1670) in 1642 uit Amsterdam aan Gassendi, dat G.J. Vossius, dien hij destijds te Leiden bezocht had, en vele anderen met grote belangstelling naar hem en zijn plannen hadden geïnformeerd⁵⁹), en toen dezelfde Sorbière in 1658 het eerste deel van Gassendi's *Opera* met een biographie van den wijsgeer opende, vond hij het nodig dezelfde mededeling nog eens met nadruk te herhalen⁶⁰). Ook de Leidse theoloog A. Rivet (1572-1651) verzekerde Gassendi in 1645, dat de herinnering aan de welwillendheid en de vriendschap, die hij tijdens het verblijf van Gassendi in de Nederlanden van hem had ondervonden, hem nog niet uit de gedachten gegaan was⁶¹).

⁵⁵) Sassen, *Wijsb. Ned.*, 148-149; *Adriaan Heereboord, de opkomst van het Cartesianisme te Leiden*, ANTW, XXXVI (1942-43), 12-22.

⁵⁶) Sassen, *Wijsb. Ned.*, 148-149.

⁵⁷) Heereboord aan Gassendi, Ldn., 25 febr. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 465.

⁵⁸) F. Sassen, *De reis van Pierre Gassendi in de Nederlanden, 1628-1629*, MKNW, 1960, 21-42.

⁵⁹) Sorbière aan Gassendi, A'dam, 8 juni 1642, *Gassendi Opera*, VI, 447.

⁶⁰) *Gassendi Opera*, I, *Praef.*, 5.

⁶¹) Rivet aan Gassendi, 's-Grav., 2 jan. 1645, *Gassendi Opera*, VI, 485.

In zijn brief betuigde Heereboord nu aan Gassendi, dat hij van het ogenblik, waarop hij met diens *Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteleos* (1624) had kennis gemaakt, de grootste bewondering had opgevat voor zijn onbevangen vrijheid van denken bij het beoefenen van de wijsbegeerte. Die bewondering was nog toegenomen door de lezing van Gassendi's *Epistolica Exercitatio* tegen Robert Fludd (1630), van diens *Mercurius in sole visus* (1632), maar vooral van de pas verschenen *Disquisitio metaphysica* (1644), waarin de *Objectiones* en de *Instantiae* van Gassendi tegen de *Meditationes de prima philosophia* van Descartes te zamen met diens antwoord door Sorbière waren uitgegeven. Heereboord meende er ten slotte bij Gassendi op te mogen aandringen, dat hij zijn *Exercitationes adversus Aristoteleos*, waarvan slechts één deel was verschenen, zou voltooien en met zijn wijsbegeerte van Epicurus in het daglicht zou treden. Van Gassendi's plannen in dezen was Heereboord op de hoogte gebracht door den „elegantissimi ingenii juvenis D. Henricus Bornius”, die evenzeer een bewonderaar was van den Fransen wijsgeer en op diens voortreffelijke eigenschappen luide de loftrompet had gestoken.

Hoe was Bornius met Gassendi in contact gekomen? Reeds uit de woorden van Heereboord: „tuarum virtutum admirator ac buccinator maximus” kan worden opgemaakt, dat Bornius meer was dan een dankbare, maar verre lezer van Gassendi's geschriften. Een passage uit het antwoord van Gassendi aan Heereboord, dd. 30 april 1644⁶²⁾, doet reeds vermoeden, dat de schrijver Bornius persoonlijk ontmoet heeft, en wanneer wij dan in een brief van Bornius aan Gassendi, d.d. 20 september 1644⁶³⁾, lezen, dat hij enigen tijd geleden van een buitenlandse reis in het vaderland was teruggekeerd, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat Bornius Gassendi te Parijs of elders in Frankrijk bezocht heeft en bij thuiskomst Heereboord van zijn bewondering voor persoon en denkbeelden van den Fransen wijsgeer deelgenoot heeft gemaakt. De mededeling van Baillet, dat Bornius het verhaal van het sterven van Renierius op zijn huwelijksdag te Parijs verteld zou hebben⁶⁴⁾, kan de waarschijnlijkheid van een reis van Bornius naar Frankrijk nog versterken. De brieven van Bornius aan Gassendi laten overigens duidelijk zien, dat de correspondent in Nederland zich niet, zoals Heereboord, aan den geadresseerde in Frankrijk behoefde

⁶²⁾ Gassendi aan Heereboord, Parijs, 30 april 1644, *Gassendi Opera*, VI, 187: „Sat enim novi quàm ille (B.) se continere potis non sit, dum plenum amoris pectus effervescit.”

⁶³⁾ Bornius aan Gassendi, Utrecht, 20 sept. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 480.

⁶⁴⁾ (A. Baillet), *La vie de Monsieur Descartes*, Parijs, 1691, II, 19.

voor te stellen. Indien echter het vermoeden juist is, dat Bornius Gassendi persoonlijk heeft leren kennen, dan moet zijn reis naar Frankrijk in de laatste maanden van 1643 of in het begin van 1644 hebben plaats gehad.

Uit de verdere correspondentie weten wij, dat Bornius Gassendi had toegezegd, de uitgave van enkele van diens brieven in Nederland te zullen bezorgen. Hij is daarvoor drie of vier keer naar Leiden gereisd en misschien houdt de inschrijving van 12 februari 1644 met deze zakenreizen verband. Op 1 mei 1644 heeft hij Gassendi schriftelijk verslag van zijn bemoeiingen uitgebracht, maar die brief is niet aangekomen. Daarom berichtte hij hem op 20 september 1644 nogmaals, en wel uit Utrecht ⁶⁵⁾, dat de Elseviers te Leiden het drukken van Gassendi's brieven op zich hadden genomen en beloofd hadden daarmede een aanvang te zullen maken, zodra Salmasius' *De caesarie virorum et mulierum coma* (Ldn., 1645) zou zijn afgedrukt ⁶⁶⁾.

In den zojuist aangehaalden brief wordt ook enig licht geworpen op de houding van Bornius tegenover Descartes. Het heet, dat hij in zijn jeugd voor de Cartesiaanse denkbeelden gewonnen zou zijn ⁶⁷⁾ en deze bewering kon op een zekere waarschijnlijkheid aanspraak maken, zolang Renerius, bij wien Bornius te Utrecht gestudeerd zou hebben, als „fervent cartésien” te boek stond ⁶⁸⁾. Met het „Cartesianisme” van Renerius is haar echter ook deze waarschijnlijkheid ontvallen en per saldo steunt de stelling van het Cartesianisme van Bornius' jeugd alleen op een passage in een brief van Abr. Heidanus aan J. de Witt, waarin hij „een verloochende Cartesiaen” wordt genoemd, „die nu al zijn venijn tegen die philosophie uytbraeck, die hij te voren soo hooch heeft gepresen” ⁶⁹⁾. In geen enkel geschrift van Bornius zelf vindt zij enige bevestiging en meer dan een „engouement de jeune homme” ⁷⁰⁾ kan diens Cartesianisme zeker niet geweest zijn. Vast staat, dat reeds in 1644—hij was toen 27 jaar oud—zijn sympathie voor persoon en werk van Descartes, zo die ooit bestaan heeft, bedenkelijk was verschaald. Reeds in zijn brief van 1 mei van dat jaar had hij iets geschreven „de Thrasonicis dictis Cartesii, over de pochende woorden van Descartes” betreffende Gassendi's

⁶⁵⁾ Zie noot 63.

⁶⁶⁾ Van 1626 tot 1652 stond het genoemde uitgevers- en drukkersbedrijf te Leiden onder leiding van Bonaventura en Abraham Elsevier, oom en neef.

⁶⁷⁾ Sassen, *Wijsb. Ned.*, 149.

⁶⁸⁾ Sortais, *t.a.p.*, 242.

⁶⁹⁾ Heidanus aan de Witt, Ldn., 17 juli 1656, bij J. A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, diss. Utr., Utr., 1889, 69.

⁷⁰⁾ C. L. Thijssen-Schoute, in: *Descartes et le cartésianisme hollandais*, Parijs-A'dam, 1950, 235.

Instantiae en op 20 september berichtte hij nogmaals aan Gassendi, dat Descartes op de vraag van zijn volgelingen, wanneer hij zich tot de weerlegging daarvan zou aangorden, niets anders placht te antwoorden dan dat Gassendi zijn bedoeling niet had begrepen, maar dat hij (Descartes) om zijn leerlingen genoeg te doen in zijn nieuwe filosofie (bedoeld zijn de *Principia philosophiae*, die in juli 1644 bij Lodewijk Elsevier te Amsterdam zouden verschijnen) enkele notities zou opnemen, waardoor zelfs het kleinste kind de door Gassendi opgeworpen bezwaren zou kunnen weerleggen. Voor deze wijze van handelen heeft Bornius bij alle bewondering voor de grote gaven van Descartes geen waardering. Descartes' metaphysica heeft zijn reputatie ernstig geschaad, maar zijn physica zal nog veel goed kunnen maken. Bornius dringt er daarom bij Gassendi op aan, dat deze ook over de Cartesiaanse physica zijn oordeel ten beste zal geven. De even voorzichtige als critische Gassendi liet zich echter niet verbidde. In zijn antwoord aan Bornius, d.d. 1 oktober 1644 ⁷¹⁾, zette hij voorop, dat hij nog niets over de physica van Descartes kon zeggen, omdat hij die nog niet gezien had, maar hij vroeg zich ook af, of het niet ongeleefd geacht moest worden, een reeds bijgelegden twist weer op te rakelen; het zou hem overigens persoonlijk tegen de borst stuiten, critiek uit te oefenen op een boek dat hem niet speciaal aanging, te meer omdat de „*summi et principes Bataviae viri*”, uit wier naam Bornius zijn verzoek tot Gassendi gericht had, zelf tot zulk een critiek zeer wel in staat waren.

Het blijkt niet, wie de schrijver bedoelde met de „*summi et principes Bataviae viri*”, aan wie hij de beoordeling van de physica van Descartes wel wilde toevertrouwen, maar het is zeker, en het lijkt gewenst, dat thans reeds vast te leggen, dat zijn oude vriend André Rivet, door wien hij in 1629 te Leiden zo gastvrij was ontvangen ⁷²⁾ en die sinds 1632 als leider van de opvoeding van den jongen Prins van Oranje, den lateren Willem II (1626-1650), in den Haag was gevestigd, zich daartoe niet competent achtte.

Reeds na kennisneming van Descartes' *Meditationes de prima philosophia* (Parijs, 1641) en de daarin opgenomen *Objectiones* van Gassendi had hij aan A. Pollot (1602/4-1668) geschreven ⁷³⁾, dat hij zich niet in staat achtte een gefundeerd oordeel daarover

⁷¹⁾ Gassendi aan Bornius, Parijs, 1 oct. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 202.

⁷²⁾ Sassen, *Reis Gassendi*, 22.

⁷³⁾ Rivet aan Pollot, 's-Grav., 17 aug. 1642, U. B. Leiden, BPL, Hug., 37, nr. 50. — Deze brief is (in samenvatting) door Worp, III, nr. 3109, in de briefwisseling van Huygens opgenomen en bevindt zich in de U. B. te Leiden ook onder de Hugeniana; het door Rivet eigenhandig geschreven adres laat er echter geen twijfel over, dat hij aan Pollot gericht is.

te geven en dat hij zich meer en meer perplex voelde, naarmate hij zich er verder in verdiepte. Hij dacht dat te moeten wijten aan zijn gebrek aan wiskundige scholing en hij had zelfs den indruk, dat personen, die wel in de wiskunde bedreven waren, zoals Gassendi, er toch niet geheel uit wisten te komen. Daarbij was hij van mening, dat Gassendi, die zijn opwerpingen op zo bescheiden en eerbiedige wijze naar voren had gebracht, een betere behandeling had verdiend dan hem van Descartes was geworden. Toch hield hij Descartes voor een „homme d'une profonde speculation et d'une hardie expression" en het scheen hem toe, dat de gedachtenwisseling met diens tegenstanders erbij zou winnen, wanneer zij mondeling zou kunnen worden voortgezet.

Kort na het verschijnen van de *Principia* in 1644 had Rivet vervolgens een drietal exemplaren van Descartes persoonlijk toegezonden gekregen - misschien hoopte deze zich door die geste een introductie aan het hof van Frederik Hendrik te kunnen verschaffen - en hij had hem voor de toezending met vriendelijke woorden bedankt, maar tegelijk ook tegenover den schrijver duidelijk doen uitkomen, dat hij te weinig in de wiskunde thuis was om den gedachtengang van het boek te kunnen volgen; met waardering had hij echter gezien, dat de wijsgeer geheel de orde van de natuur en alle „tweede oorzaken" van de Eerste, Oneindige en Onafhankelijke Oorzaak liet afhangen: „Philosophant ainsi, on ne peut pas s'égarer dangereusement" ⁷⁴). Enkele weken later bekende hij opnieuw in een brief aan Gassendi ⁷⁵), dat hij de beginselen en de theorieën van Descartes niet kon vatten en dat het hem door andere bezigheden niet mogelijk was, er veel tijd en moeite aan te besteden om er dieper in door te dringen. Daarom trachtte ook hij Gassendi te bewegen, dat deze zijn critisch oordeel over het nieuwe boek aan het publiek bekend zou maken. Maar zo min als aan Bornius gaf Gassendi zich aan Rivet gewonnen. Hij was al van verschillende zijden gevraagd, zo antwoordde hij een maand later ⁷⁶), om de physica van Descartes onder handen te nemen, zoals hij het met de metaphysica gedaan had, maar hij had niemand enige hoop daarop gegeven en niemand iets beloofd, doch integendeel steeds geweigerd zich daarmee in te laten en zich voortdurend op allerlei gronden verontschuldigd. Het leek hem daarom goed, die gronden nog eens aan Rivet uiteen te zetten en hij voegde daar ten slotte aan toe, dat alle moeite,

⁷⁴) Rivet aan Descartes, 's-Grav., 19 (dec.?) 1644, gedrukt bij Honders, *t.a.p.*, 182.

⁷⁵) Rivet aan Gassendi, 's-Grav., 2 jan. 1645, *Gassendi Opera*, VI, 485; vgl. Rivet aan Huygens, 's-Grav., 17 aug. 1642, Worp, III, nr. 3109.

⁷⁶) Gassendi aan Rivet, Parijs, 1 febr. 1645, *Gassendi Opera*, VI, 217-218.

aan het boek van Descartes besteed, overbodig zou blijken te zijn, aangezien dat den schrijver toch niet zou overleven.

Intussen had Bornius op 1 november 1644 (oude stijl)⁷⁷⁾ tot zijn grote spijt aan Gassendi moeten berichten, dat de Elseviers hun in het bijzijn van Heereboord gegeven woord niet hadden gehouden; het was hun gebleken, dat er al een vrij groot aantal gedrukte exemplaren van de desbetreffende brieven van Gassendi in omloop waren, en zij vreesden, dat een nieuwe druk hun geldelijk nadeel zou berokkenen. De bekende uitgever J. Le Maire te Leiden was echter bereid de uitgave op zich te nemen, op voorwaarde, dat het Koninklijk drukprivilegie, dat voor de bedoelde brieven aan den uitgever L. de Heugueville was verleend, geen bezwaar zou opleveren of op hem kon worden overgedragen. In een brief van den volgenden dag⁷⁸⁾ voegde Heereboord daar nog aan toe, dat naar de mening van Bornius Gassendi zelf wel voor de overdracht van het privilege zou kunnen zorgen, omdat dit niet aan den drukker maar aan den schrijver was verleend. Uit dezen brief vernemen wij ook, over welke brieven van Gassendi het ging; het waren twee brieven *De apparente magnitudine solis humilis et sublimis* (1642) en twee *De motu impresso a motore translato* (1642). De mening van Bornius betreffende het drukprivilegie werd door Gassendi gedeeld⁷⁹⁾, maar bij nader toezien kwam het hem toch voor, dat de reeds uitgegeven brieven geen tweede uitgave waard waren, en hij stelde er zelf geen prijs op, daar nog andere aan toe te voegen, en wilde dus zijn vrienden verdere moeite besparen. Indien zij echter de uitgave toch wensten door te zetten, dan zou hij het liefst de twee brieven *De motu* herdrukt zien en daar nog twee andere over hetzelfde onderwerp aan willen toevoegen. De vier brieven zouden dan in één deel in hetzelfde formaat als de reeds eerder verschenen brieven *De magnitudine solis* te zamen met deze verkocht kunnen worden. Op denzelfden dag schreef Gassendi nog aan Bornius, dat hij de beslissing gaarne aan zijn vrienden in Nederland overliet⁸⁰⁾.

Van de heruitgave van Gassendi's brieven in Nederland is niets gekomen. Een half jaar later⁸¹⁾ betuigde Bornius aan den schrijver zijn spijt, dat hij de opgenomen taak niet had kunnen volbrengen, doordat de uitgevers hun woord niet hadden gehouden. „Comperi istos homines speciosa promittere sed pauca praestare”. De san-

⁷⁷⁾ Bornius aan Gassendi, Utr., 1 nov. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 482.

⁷⁸⁾ Heereboord aan Gassendi, Ldn., 2 nov. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 482.

⁷⁹⁾ Gassendi aan Heereboord, Parijs, 3 dec. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 211.

⁸⁰⁾ Gassendi aan Bornius, Parijs, 3 dec. 1644, *Gassendi Opera*, VI, 211.

⁸¹⁾ Bornius aan Gassendi, Utr., 16/26 juni 1645, *Gassendi Opera*, VI, 489-490.

guinische Heereboord zocht, zo schrijft Bornius, naar een gelegenheid om het de Elseviers betaald te zetten. Van Le Maire wordt niet meer gesproken. Bornius wist in overleg met zijn Leidsen vriend niets beters te doen dan de brieven van Gassendi aan den schrijver te retourneren en hij stelde zich voor, die mee te geven aan „nobilissimus juvenis Dominus Turretinus”, dien hij bij deze gelegenheid in de welwillendheid van Gassendi aanbeval⁸²⁾.

Ook deze brief bevat een passage over Descartes, die ons kan helpen, de positie van Bornius tegenover de „nieuwe wijsbegeerte” nader te omschrijven. De toon getuigt van weinig synpathie. Cartesius, aldus Bornius, woont nog in de buurt van Alkmaar⁸³⁾. Dag en nacht zonder onderbreking houdt hij zich bezig met het doorvorsen van de natuur der dingen en het onderzoek van den eigen aard van dieren en planten. Daarbij belooft hij alles te zullen verklaren door middel van zijn beginselen, die reeds aan de wereld bekend zijn, zodat het aan alle beoefenaars van de philosophie duidelijk zal worden, in hoe dikke duisternissen Aristoteles en zijn volgelingen de natuur der dingen hebben gehuld. Over zijn antwoord op de *Instantiae* van Gassendi zegt Descartes geen woord meer. Enkele dagen geleden echter heeft hij bezoek gehad van den Utrechtsen hoogleraar Henricus Regius, „vir summus in physicis”, die om te weten te komen, waar hij met dat antwoord aan toe was, hem had voorgehouden, dat zijn aanzien aanmerkelijk zou stijgen, als hij kon aantonen, dat de argumenten van Gassendi van geen gewicht waren. Daarop zou Descartes hebben geantwoord, dat hem de tijd daartoe ontbrak en dat hij momenteel door andere, meer belangrijke zaken in beslag werd genomen. Bornius is echter van mening, dat wanneer Gassendi's geschrift eens in aller handen gekomen zal zijn, zulk een diepe stilte over de metaphysica van Descartes zal vallen, dat men nauwelijks zal kunnen geloven, dat die ooit met zoveel bijval is ontvangen.

Ofschoon Bornius Gassendi instantelijk verzocht had, de briefwisseling, waar thans geen direct zakelijk belang meer bij was, toch te mogen voortzetten, duurde het bijna een jaar, eer hij zelf weer schriftelijk contact met den wijsgeer zocht⁸⁴⁾, ditmaal om

⁸²⁾ De Zwitser Fr. Turretini (1623-1687), later hoogleraar in de theologie te Genève, is op 24 juni 1644 te Leiden als student in de theologie ingeschreven en, na een kort verblijf te Utrecht, in 1645 naar Parijs vertrokken, waar hij o.a. de lessen van Gassendi gevolgd heeft; G. Keizer, *François Turretini, sa vie et ses oeuvres et le Consensus*, diss. Lausanne, Kampen-Lausanne, 1900, 65-69; NBG, XLV, 747.

⁸³⁾ Na een verblijf van vier maanden in Frankrijk had Descartes in november 1644 te Egmond-Binnen een landhuis betrokken, dat zijn laatste woning in Nederland zou zijn; C. Serrurier, *Descartes, leer en leven*, 's-Grav., 1930, 118.

⁸⁴⁾ Bornius aan Gassendi, 's-Grav., 28 mei 1646, *Gassendi Opera*, VI, 498-499.

hem te bedanken voor de vriendelijke toezending van enkele gedrukte brieven⁸⁵⁾ en van twee exemplaren van de inaugurale rede, waarmee hij op 23 november 1645 zijn ambt als hoogleraar in de wiskunde aan het Collège Royal te Parijs had aanvaard;⁸⁶⁾ een daarvan was bestemd voor Heereboord. De vreugde van Bornius bij het ontvangen van dit geschenk zou nog groter geweest zijn als de zending door een brief vergezeld was geweest. Als tegengifft belooft hij echter Gassendi hem een of desgewenst twee exemplaren te zullen doen toekomen van de *Physica* van Henricus Regius⁸⁷⁾, zodra die zal zijn verschenen. Ten slotte sprak hij er zijn voldoening over uit, dat Gassendi eindelijk ertoe over zou gaan zijn Philosophie van Epicurus in het licht te geven⁸⁸⁾. Zijn bewondering voor den Fransen meester was nog onverminderd: hij stelde zich voor, diens portret te laten maken, ten einde er voor de rest van zijn dagen zijn werkkamer mee te versieren.

Bij dezen brief van Bornius was een schrijven ingesloten van den Utrechtsen hoogleraar in de wiskunde J. Ravensperger (1615-1650)⁸⁹⁾, „un mathématicien curieux d'astronomie, fort averti des travaux de ses contemporains et à l'affût d'observations nouvelles”⁹⁰⁾, die aan Gassendi enige inlichtingen vroeg over de zonsverduistering van 11 augustus 1645 (oude stijl) en de maansverduistering van 21 januari 1646 (oude stijl)⁹¹⁾. Gassendi heeft hierop d.d. 9 augustus 1646 geantwoord⁹²⁾.

Intussen had Bornius op 9 juli 1646 uit Leiden aan Gassendi het bericht doorgegeven⁹³⁾, dat hij naar zijn zeggen zelf van een vriend had vernomen, dat Descartes op aansporing van verschillende zijden een weerlegging geschreven had van Gassendi's *Instantiae*, ditmaal niet in het Latijn, maar in het Frans, omdat de gehele Metaphysica met alle *objectiones* en *responsa* reeds in die taal verschenen was⁹⁴⁾. En, om eerlijk zijn mening over deze

⁸⁵⁾ P. Gassendi, *De proportionibus quae gravia deceduntur accelerantur: Epistolae tres, quibus ad totidem Epistolas R. P. Cazraei S. J. respondetur*, Parijs, 1646.

⁸⁶⁾ P. Gassendi, *Oratio inauguralis habita in Regio Collegio, anno 1645, die novembris XXIII*, Parijs, 1645.

⁸⁷⁾ H. Regius, *Fundamenta physices*, A'dam, 1646.

⁸⁸⁾ Bedoeld is Gassendi's *De vita et moribus Epicuri*, waarvan het eerste deel in 1647 te Lyon is verschenen.

⁸⁹⁾ Sassen, *Wijsb. Ned.*, 136.

⁹⁰⁾ Dibon, *Enseignement*, 212.

⁹¹⁾ Ravensperger aan Gassendi, Utr., 2 mei 1646, *Gassendi Opera*, VI, 498.

⁹²⁾ Gassendi aan Ravensperger, Parijs, 9 aug. 1646, *Gassendi Opera*, VI, 253-254.

⁹³⁾ Bornius aan Gassendi, Ldn., 9 juli 1646, *Gassendi Opera*, VI, 499.

⁹⁴⁾ Bedoeld zijn de *Méditations métaphysiques, touchant la première philosophie, dans lesquelles l'existence de Dieu et la distinction réelle entre l'âme et le corps de l'homme sont démontrées*, vert. door L. Ch. d'Albert, duc

onderneming van Descartes uit te spreken: hij gelooft, dat deze probeert een neger te wassen (*Aethiopem dealbare*), want hij zal zich nooit uit de strikken, waarin Gassendi hem gevangen houdt, kunnen bevrijden. Dit is ook het oordeel van Regius, tegen wien Descartes wegens de uitgave van zijn *Physica* niet weinig ontstemd is⁹⁵). Hij heeft, zo meent Bornius, al geroken, dat daarin het een en ander te lezen zal staan, dat met zijn eigen denkbeelden niet overeen komt. Zodra Regius' *Physica* verschijnt, zal Bornius aan Gassendi een exemplaar toezenden en hij vraagt opnieuw, de afgebroken briefwisseling te mogen hervatten. Hij kan immers niet aannemen, dat Gassendi het hem euvel zou duiden, dat de uitgave van zijn brieven in Nederland niet gelukt is. Ten slotte beveelt Bornius bij Gassendi den jongen Jan Merrywater aan, dien hij met de bezorging van zijn brief heeft belast⁹⁶).

Gassendi antwoordde een maand later met een kort briefje⁹⁷), waarin hij zich allereerst verontschuldigde over de vertraging in zijn schrijven; hij was verschillende maanden ziek geweest en nog niet geheel genezen. Met spanning zag hij uit naar de *Physica* van Regius, waarvan hij al enkele stellingen gezien had, die hem de beste verwachtingen deden koesteren. Over het antwoord van Descartes op zijn *Instantiae* had hij nog niets gehoord.

Met dit briefje is de correspondentie Bornius–Gassendi, althans voor zover zij bewaard en uitgegeven is, aan een eind gekomen. Van de benoeming van Bornius te Breda is ook in zijn laatsten brief, die van slechts ruim twee maanden vóór de opening der Illustre School dateert, nog geen sprake. Dit wordt echter verklaard door een mededeling van Bornius zelf in zijn inaugurale rede⁹⁸), dat hij pas enkele dagen vóór de opening te Utrecht het bericht van zijn benoeming had ontvangen. Hij was dan ook pas daags vóór de plechtigheid te Breda aangekomen en zijn oratie werd uitgesteld tot het begin van de colleges, dat op 2 oktober was bepaald⁹⁹). Het zou trouwens in de ogen van de tijdgenoten

---

de Luynes (1620–1690), vert. van de opwerpingen en de antwoorden door Cl. de Cerselier (1614–1686), een en ander door Descartes zelf nagezien, Parijs, 1647.

⁹⁵) Regius zette tegen het uitdrukkelijk verlangen van zijn eens zo vereerden leermeester Descartes het plan door om zijn *Fundamenta physices* (A'dam, 1646) in het licht te geven. Daarop distancieerde Descartes zich in de voorrede op de Franse vertaling van zijn *Principia philosophiae*, door abbé Picot (A'dam, 1647), in scherpe bewoordingen van zijn vroegeren vereerder; Sassen, *Wijsb. Ned.*, 143.

⁹⁶) Wellicht identiek met J. Meryweather, die de *Religio medici* (1642) van Thomas Browne (1605–1682) in het Latijn vertaalde en *Directions for the Latin tongue* schreef; Jöcher, *Allg. Gelehrtenlexikon*, III, 472.

⁹⁷) Gassendi aan Bornius, Parijs, 9 aug. 1646, *Gassendi Opera*, VI, 253.

⁹⁸) *Inauguratio*, 197.

⁹⁹) *T.z.p.*, 17.

weinig passend geweest zijn hem reeds tot de plechtige aanvaarding van zijn ambt toe te laten, zolang hijzelf niet de *summi honores* in zijn vak had verworven. Bornius had zijn studie in de wijsbegeerte nog niet met een promotie bekroond. Ook dit feit doet er nog meer aan twijfelen of hij wel ooit bij Renerius te Utrecht een regelmatigen cursus had doorlopen. Maar ook op zulk een defect wist men in die dagen gemakkelijk raad. En zo werd Bornius op 27 september 1646, vijf dagen na zijn benoeming te Breda, die 22 september 1646 gedateerd is¹⁰⁰), te Leiden door zijn ouden vriend Heereboord tot *doctor philosophiae et liberalium artium magister* bevorderd¹⁰¹). Het vermoeden van C.L. Thijssen-Schoute, dat hij bij die promotie stellingen zou hebben verdedigd, die hem van Cartesianisme konden doen verdenken¹⁰²), vindt nergens enige bevestiging. Het is overigens moeilijk aan te nemen, dat Rivet, die zich als Curator in hoge mate voor de Illustre School verantwoordelijk voelde en wiens uiterst gereserveerde houding tegenover de Cartesiaanse wijsbegeerte sinds 1644 wel niet gewijzigd zal zijn¹⁰³), aan de benoeming van een Cartesiaan te Breda zijn goedkeuring zou hebben gehecht.

Het blijft inmiddels onopgehelderd, welke tussen de eerste inschrijving van Bornius te Leiden in 1635, zijn bekroning te Utrecht in 1637 en 1641 en zijn benoeming te Breda in 1646 zijn maatschappelijke positie geweest is en waarin zijn beroepsbezigheden hebben bestaan. Uit de briefwisseling met Gassendi (20 sept. 1644-9 juli 1646) blijkt, dat hij in die jaren zijn domicilie te Utrecht had, maar verschillende keren naar Leiden en den Haag gereisd is, zonder in een van die plaatsen langen tijd gebleven te zijn. Aan Gassendi schrijft hij altijd „in haast, *tolutim*” (20 sept. 1644, 16/26 juni 1645, 28 mei 1646, 9 juli 1646) of zelfs „*summa cum festinatione*” (1 nov. 1644), hetgeen althans voor de jaren 1644-1646 op een druk bezet leven schijnt te wijzen. Over den aard van zijner werkzaamheden laat hij echter nergens iets doorschemeren.

¹⁰⁰) ARA, 1061, fol. 60.

¹⁰¹) P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, II, 's-Grav., 1916, 302.

¹⁰²) *Ned. Cart.*, 96.

¹⁰³) Zie blz. 20-21.

BORNIUS HOOGLERAAR TE BREDA

Door een brief van 23 april 1646 werd Bornius door A. van Hilten, secretaris van de Staten van Utrecht († 1670), geïntroduceerd bij Constantijn Huygens, zonder dat de afzender daarbij speciaal een professoraat te Breda voor zijn beschermeling op het oog had ¹⁰⁴). Toch valt uit een brief van Bornius zelf aan Huygens ¹⁰⁵) op te maken, dat hij inderdaad aan deze voorspraak bij den invloedrijken curator der Illustre School zijn benoeming te danken heeft gehad ¹⁰⁶). De eerste maanden te Breda moeten voor den nieuwen hoogleeraar moeilijk zijn geweest. Evenals Renesse en zijn collega Brosterhuisen was hij van den beginne af in de kloostergebouwen ondergebracht ¹⁰⁷), maar, zoals hij aan Huygens schreef, was hij van den dag van zijn aankomst af, gedwongen, met een student, Jacobus van Hilten, zoon van zijn beschermer ¹⁰⁸), en diens gouverneur Johannes Glanaeus een kamer te delen, waar de bewoners voortdurend door het rumoer van de verbouwingswerkzaamheden gehinderd werden. Dientengevolge was van studie nog niets gekomen, maar hij hoopte spoedig over een comfortabele woning te kunnen beschikken ¹⁰⁹). Over het eten in het college was hij niet ontevreden ¹¹⁰).

Misschien is het mede aan deze ongunstige omstandigheden te wijten, dat zijn inaugurale rede van vrijdag 4 januari 1647 *De praestantia atque utilitate philosophiae* ¹¹¹) een gelegenheidsstuk is geworden van de slechtste soort, waarin het gebrek aan welomschreven gedachten onder een overvloed van gemeenplaatsen, woordenpraal en holle retoriek wordt bedolven. De wijsbegeerte

¹⁰⁴) v. Hilten aan Huygens, Utr., 23 april 1646, Worp, IV, nr. 4329.

¹⁰⁵) Bornius aan Huygens, Breda, 30 nov. 1646, Worp, IV, nr. 4493.

¹⁰⁶) De f 110., die hem voor de kosten van zijn verhuizing naar Breda waren toegezegd, zijn eerst in 1651 uitbetaald, ARA, 1061, fol. 188.

¹⁰⁷) v. Alphen, *t.a.p.*, 287.

¹⁰⁸) „De jonge van Hilten had eens zoo de beest gespeeld, dat Rivet en Prof. Bornius het noodig vonden den vader hiermee in kennis te stellen”; Langedijk, *t.a.p.*, 31; v. Hilten aan Huygens, Utr., 2/12 maart 1647, Worp, IV, nr. 4566.

¹⁰⁹) In juni 1647 waren de werkzaamheden nog niet geëindigd; Rivet aan Huygens, Breda, 14 juni 1647, Worp, IV, nr. 4605. Toch was reeds eerder aan Renesse het grootste, aan Bornius het kleinste gedeelte van den tuin toegewezen; Rivet aan Huygens, Breda, 3 april, 1646, Worp, IV, nr. 4574.

¹¹⁰) „Monsieur Bornius qui mange au College, m'a assuré que le traicement y est fort bon”; Rivet aan de Wilhem, Breda, 20 nov. 1646, U. B. Leiden, BPL., nr. 293.

¹¹¹) *Inauguratio*, 196-216.

verrijkt, zo drukt de spreker zich uit, het menselijk verstand, dat, zoals Aristoteles zegt, uit zichzelf van alle kennis verstoken is en vergeleken kan worden met een *tabula rasa*, met kennis van alle dingen (199). Zij laat den mens in de geheimen van de natuur doordringen; zij doorzoekt alles, wat op, in of boven de aarde is (200). De terloops gedane mededeling van den spreker, dat de zon zich om de aarde beweegt (200), is in dit verband veelbetekenend.

Ook met den mens houdt de wijsbegeerte zich bezig; zij legt zich toe op het *γνώθι σεαυτόν* en tracht oorsprong, vermogens en werkingen van de ziel te begrijpen. Daarbij stelt zij de vraag, op welke wijze de ziel, hoewel geestelijk van aard en op generlei manier met het lichaam vergroeid, toch met het lichaam verbonden is en dit bezielt, beweegt en bestuurt; hoe zij de dingen buiten zich waarneemt en beoordeelt en op welke wijze zij onder leiding van de rede door het vermogen, dat wij „wil” noemen, het door haar gekende nastreeft of afwijst (201). Ook kennis van het lichaam en van zijn delen en organen wordt door de wijsbegeerte beoogd.

Het behoorde niet tot de taak van den spreker, de vraag, die hij de wijsbegeerte liet stellen over de verhouding van ziel en lichaam, zelf te beantwoorden. De bewoordingen, waarin hij de vraag formuleerde, wijzen in de richting van een dualistische opvatting. Aan het Cartesiaanse dualisme behoeft daarbij echter in het geheel niet te worden gedacht. De Aristotelische stof- en vormleer had zich immers reeds in de Laatscholastiek in dien zin ontwikkeld, dat de wezenlijke eenheid van het samenstel van stof en vorm ook in de levende wezens en met name in den mens voor een tweeheid had plaatsgemaakt, die in de anthropologie beter bij de Christelijke leer van voortbestaan en vergelding scheen te passen. De vraagstelling van Bornius betreffende aard en wezen van den mens gaat dan ook het kader van het Aristotelisme, zoals dat door de Reformatorische Scholastiek aan de Hogescholen van de Nederlanden werd onderwezen, in het geheel niet te buiten.

Door de beschouwing van de orde en de schoonheid in het heelal, zo vervolgde de spreker, leert de wijsbegeerte den mens op te stijgen tot de kennis van het bestaan van den Schepper en ook van de eigenschappen van God tracht zij hem naar menselijke maat enig begrip te verschaffen. (201).

De kennis van de natuur, die door de wijsbegeerte wordt geleverd, bereidt volgens Bornius niet alleen aan haar beoefenaars een onuitsprekelijke vreugde, maar zij schenkt ook aan het gehele menselijk geslacht onschatbare weldaden, door haar toepassingen in landbouw, techniek, geneeskunde, zeevaart, burgerlijke en

militaire bouwkunde (202). De meest kostbare van alle vruchten, die zij voortbrengt, bestaat echter hierin, dat zij den mens tot zulk een hoogte opvoert, dat hij, opgeleid in de ware kennis van God, over Hem op de juiste wijze kan denken en spreken (203). De Schepper heeft immers den mens boven de dieren verheven om hem in de gelegenheid te stellen, zich eerst over het heelal te verwonderen, vervolgens te filosoferen, d.i. de beginselen en de oorzaken der dingen te doorvorsen, en ten slotte zich tot Gods troon te verheffen (203).

De wijsbegeerte leidt den mens ook op tot deugd en leert hem zijn leven naar het voorbeeld van de goddelijke orde in de wereld in te richten en zich zoveel mogelijk aan God gelijk te maken, waardoor hij zich tevens het hoogste geluk kan verzekeren (204).

Dat de wijsbegeerte door haar gericht-zijn op het doorvorsen van de beginselen en oorzaken der dingen een wezenlijk-eigen taak zou hebben, die haar van de vakwetenschappen zou doen verschillen, wordt door Bornius nergens uitdrukkelijk gesteld. Uit zijn rede blijkt niet, dat hij tussen wijsgerig en positief weten een duidelijk onderscheid zag. Zijn wetenschapsbegrip is dat van Aristoteles en evenals bij dezen is het menselijk weten bij hem voornamelijk gericht op de ervaarbare wereld, waarvan hij de grenzen slechts overschrijdt, in zover hij door zijn geloofsovertuiging daartoe wordt gedwongen en door de ervaring zelf daartoe wordt gemachtigd. Aan een „prima philosophia” als kennis van het zijnde als zijnde waagt hij zich niet. Anderzijds echter laat hij de wijsbegeerte alle *artes*, d.i. het geheel van kunsten en wetenschappen, in waarde en waardigheid te boven gaan. De *artes* immers leveren slechts voorbijgaande en minderwaardige voordelen op; zij maken den mens in ethisch opzicht niet beter en ook niet aangenamer aan God. De wijsbegeerte daarentegen schenkt den mens een onschatbaar goed, dat alle andere goederen omvat en ons door geen ongeluk kan ontnomen worden (204). Als vanzelf komen den spreker dan de bekende woorden van Cicero (Tusc.V 2,5) in de gedachte: „Philosophia virtutis indagatrix, expultrix vitiorum, magistra morum et disciplinae” (205). De wijsbegeerte maakt den mens immuun tegen lagere begeerten, tegen smart en angst (205). Aan haar zijn ook alle voordelen van het geordend gemeenschapsleven te danken en Plato heeft gelijk, wanneer hij zegt ¹¹²⁾, dat de staten dan eerst gelukkig zullen zijn, wanneer de wijsgeren het bestuur zullen voeren of de bestuurders zullen filosoferen (208).

De wijsbegeerte is ten slotte onmisbaar om kunsten en wetenschappen aan te leren: zij hebben alle de wijsbegeerte nodig, en

¹¹²⁾ Plato, *Politeia*, 473, c-d.

Bornius acht zich verplicht, dat voor de theologie, de rechtsgeleerdheid en de geneeskunde nader te adstrueren (209).

Was het nodig in zulk een verlichte tijd als de spreker beleefde nog zo uitbundig den lof van de wijsbegeerte te zingen? Bornius is er zich van bewust, dat er veel kwaad van haar wordt gesproken. Maar dat alles komt naar zijn mening ten laste van de onbeschaafde, ontaarde en onnutte Scholastieke filosofie (214). Met de geschiedenis van zijn vak was de nieuwe hoogleraar te weinig vertrouwd om te weten, dat de wijsbegeerte, wier taak hij in zo geestdriftige termen had omschreven, de rechtstreekse erfgename was van de Scholastiek der late Middeleeuwen en slechts van deze verschilde door een sterkeren nadruk op het onderzoek van de ervaarbare wereld, waarvoor zij haar Aristotelische beginselen niet behoefde te verloochenen. Aandringen op natuuronderzoek betekent ook voor Bornius niet in het minst oppositie tegen het Aristotelisme. Dat dit onderzoek zelfstandig te werk moet gaan en zich niet op mededelingen en waarnemingen van de oude physici moet verlaten, spreekt voor hem nog in het geheel niet van zelf. Het is er hem slechts om te doen, kennis van de natuur te verwerven, op welke wijze dan ook. De gerichtheid van de natuurstudie op de practijk en de uiteindelijke doelstelling van alle wetenschappelijke werkzaamheid in de kennis van God, die met dat doel de wereld aan den mens te onderzoeken heeft gegeven, doen aan Fr. Bacon denken ¹¹³).

Aan bezinning op de methode, waar reeds H. Renerius in zijn Utrechtse oratie van 1634 het voorbeeld van had gegeven ¹¹⁴), is Bornius in het geheel niet toegekomen. Zijn Bredase rede heeft met die van Renerius ten hoogste de belangstelling in het natuuronderzoek gemeen en vertoont daarmede verder zo weinig overeenkomst, dat in de gemeenschappelijke grondgedachte de beweerde verhouding van leerling tot leermeester geen bevestiging kan vinden. In opzet en inhoud, zakelijke uiteenzetting, scherpe formulering en logische volgorde van gedachten is Renerius veruit de meerdere van zijn jongeren tijdgenoot.

Zo min als Renerius heeft Bornius in zijn rede blijk gegeven, met de methode van Descartes bekend te zijn ¹¹⁵). Van een poging tot fundamentele vernieuwing van het wijsgerig denken als waartoe kort te voren door Descartes het teken gegeven was, is daarin geen spoor te bekennen. De algemene methodische twijfel wordt

¹¹³) Vgl. R. Hooykaas, *De Baconiaanse traditie in de natuurwetenschap*, ANTW, LIII (1960-61), 181-201.

¹¹⁴) F. Sassen, *Henricus Renerius, De eerste „Cartesiaansche” hoogleeraar te Utrecht*, MNAW, 1941, 22-24.

¹¹⁵) *T.z.p.*, 34.

door den spreker in het geheel niet genoemd. Uit zijn woorden kan niet worden opgemaakt, dat hij ook maar de geringste sympathie koesterde voor de Cartesiaanse physica of metaphysica, of dat hij het belang inzag van een mathematische verwerking van de gegevens der ervaring. Ook van instemming met het atomistische wereldbeeld, dat door zijn correspondent Gassendi in het kader van een Christelijke wijsbegeerte was ontworpen, blijkt in het geheel niets. Bornius houdt zich in deze rede geheel binnen de betreden paden van de Reformatorische Scholastiek, zoals die aan de Hogescholen van de Republiek in die dagen werd onderwezen.

Uit artikel XIX van de Statuten weten wij, dat aan Bornius was opgedragen, om de week logica en ethica te doceren. Daartoe gaf hij elken dag om 9 uur een openbaar college, waarna om 10 uur practische oefeningen in besloten kring een aanvang namen ¹¹⁶). De physica, waar hij in zijn rede zoveel aandacht aan gewijd had, viel buiten zijn opdracht. Volgens geruchten, die reeds in het begin van 1647 rondgingen, zou men erover gedacht hebben, nog een hoogleraar in de wijsbegeerte naast Bornius te benoemen ¹¹⁷), wellicht om een van de hem opgedragen vakken van hem over te nemen, maar van zulk een benoeming is niets gekomen. Een achttal wijsgerige disputaties, onder zijn leiding gehouden, zijn bij J. van Waesberghe, „gesworen Boeckdrucker van de Illustre Schole ende Collegie”, te Breda gedrukt ¹¹⁸), maar konden niet meer worden opgespoord. Rivet gaf 4 februari 1648 een loffelijk getuigenis over hem aan Huygens en Heenvliet: „le sousregent reussit fort bien et est aimé des escoliers, mais j'apprehende que ceux de Gueldre le nous ravissent” ¹¹⁹). Het is niet bekend, of hij ooit in aanmerking gebracht is voor een hoogleraarschap aan de Gelderse Hogeschool te Harderwijk, die in 1648 zou worden geopend ¹²⁰), maar nog in maart van dat jaar meende Rivet, dat er kans was, dat Bornius Breda zou verlaten ¹²¹). In diezelfde maand is hij te Amsterdam gehuwd met Catharina van Ceulen ¹²²). Uit

¹¹⁶) v. Alphen, *t.a.p.*, 289.

¹¹⁷) Maresius aan Rivet, 6 febr. 1647, bij D. Nauta, *Samuel Maresius*, diss. V. U., A'dam, 1935, 527; v. Alphen, *t.a.p.*, 300.

¹¹⁸) v. Alphen, *t.a.p.*, 304.

¹¹⁹) Rivet aan Huygens en Heenvliet, Breda, 4 febr. 1648, Worp, IV, nr. 4751.

¹²⁰) Noch bij H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleraren*, Utr., 1844-1847, noch bij A. A. M. de Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk*, 1599-1811, diss. Ldn., Hard., 1960, komt de naam van Bornius voor.

¹²¹) Rivet aan Huygens, Breda, 28 maart 1648, Worp, IV, nr. 4795.

¹²²) Worp, IV, 476, noot 8.

een brief van Rivet aan Huygens weten wij, dat hij in september 1650 ernstig ziek heeft gelegen bij zijn moeder ¹²³⁾; deze woonde te Utrecht in het Poelenbruchsteegje (thans Voetiusstraat), naast den Hoogleraar Gisb. Voetius ¹²⁴⁾.

---

¹²³⁾ Rivet aan Huygens, Breda, 19 sept. 1650, Worp, V, nr. 5068.

¹²⁴⁾ A. C. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, Ldn., 1910, 39, noot 3.

ALBERTUS KYPERUS

De hoogleraar in de physica, aan wien tevens het onderwijs in de geneeskunde was opgedragen, *Albertus Kyperus* ($\pm 1614-1655$)¹²⁵), was geboortig uit Königsberg in Pruisen. Hij begon zijn academische studie in zijn geboortestad, maar de beroeringen van den Dertigjarigen Oorlog bewogen hem naar de Nederlanden uit te wijken. Na op 30 juni 1638 als student in de geneeskunde te Leiden ingeschreven te zijn, werd hij daar op 23/24 oktober 1640 op een disputatione *De lue venerea*¹²⁶) tot doctor in de geneeskunde bevorderd¹²⁷). Enkele maanden tevoren, op 12 juni 1640, had de Senaat hem op vertoon van zijn diploma van magister in de vrije kunsten, dat hij elders had verworven, toestemming gegeven, één maal in het publiek een wijsgerig dispuut te presideren¹²⁸). Dit dispuut schijnt reeds vóór 14 augustus 1640 te hebben plaats gehad, maar toen aan Curatoren in hun vergadering van dien dag twee gedrukte exemplaren werden voorgelegd „van verscheyden theses in physicis openbaerlick in de Universiteit alhier gedefendeert, onder 't praesidie van D.M. Albertus Kyperus” met op het titelblad „consensu Senatus Academici”, brachten zij den Rector Magnificus onder ogen, dat de Senaat door het geven van die toestemming zijn bevoegdheid te buiten was gegaan en zich voortaan van het verlenen van „soodanich consent” zou hebben te onthouden¹²⁹).

Reeds enkele maanden later, op 8 november 1640, was in de vergadering van Curatoren een verzoek van Kyperus ter tafel „om eene van de vacerende professiën Philosophiae te moghen bekleeden”¹³⁰). Door het vertrek van J. Bodecheer Benning naar Brazilië in 1638 en het overlijden van D. Sinapius in hetzelfde jaar waren n.l. de leerstoelen in de physica en de ethica opengevallen; de hoogleraar in de logica, Fr. du Ban (1592-1643) was met de waarneming van het onderwijs in die vakken belast¹³¹). Curatoren gingen echter op het verzoek van Kyperus niet in en benoemden A. Heereboord, conrector van de Latijnse School te

¹²⁵) NNBW, VII, 732.

¹²⁶) Deze disputatione, groot 13 blz., is door Kyperus opgenomen in zijn *Collegium medicum*, Ldn., 1655.

¹²⁷) Molhuysen, *Bronnen*, II, 244.

¹²⁸) *T.z.p.*, 243.

¹²⁹) *T.z.p.*, 250.

¹³⁰) *T.z.p.*, 251.

¹³¹) Sassen, *Wijsb. Ned.*, 148.

Middelburg, dien wij reeds eerder hebben ontmoet ¹³²⁾, tot buitengewoon hoogleraar in de logica ¹³³⁾.

Na het mislukken van zijn sollicitatie zal Kyperus zich onledig hebben gehouden met het schrijven van zijn *Medicinam rite discendi et exercendi methodus*, die hij in 1643 te Leiden deed verschijnen. Dit boekje is vooral van belang door de uitvoerige berichten over het onderwijs in de geneeskunde, zoals dat te Leiden in de dagen van Kyperus werd gegeven ¹³⁴⁾. De uitbundige lof, die hij aan de inrichting van de Leidse Hogeschool en haar onderwijs op elk gebied van wetenschap toezwaait, lijkt echter te veel op een poging tot *captatio benevolentiae* om geheel au sérieux te kunnen worden genomen. Aan hetgeen voor het onderwijs in de geneeskunde nodig was, ontbrak naar zijn zeggen te Leiden niets. Hortus, theatrum anatomicum, collegium medico-practicum en academische apotheek staan dat onderwijs ten dienste. Alleen een laboratorium voor de pharmaceutische scheikunde zou nog tot de desiderata kunnen behoren ¹³⁵⁾.

Intussen had Kyperus in den tijd van zijn academische ambteeloosheid het contact met de Hogeschool weten te handhaven. In hun vergadering van 9 februari 1643 namen Curatoren kennis van een request van enige studenten in de philosophie, die verlof vroegen om onder leiding van Kyperus in de Academie publieke disputaties te mogen houden. Du Ban en Heereboord hadden echter daarop een tegenrequest ingediend. Besloten werd, de twee requesten ter fine van advies in handen van den Senaat te stellen ¹³⁶⁾. Op 29 mei van hetzelfde jaar 1643 namen Curatoren den naam van Kyperus met die van anderen in overweging ter bezetting van den leerstoel in de physica en de ethica, die door het overlijden van du Ban was vrijgekomen ¹³⁷⁾. Nadat de beslissing nog eens was uitgesteld wegens afwezigheid van den Curator Jacob Cats ¹³⁸⁾, werd op 20 september 1643 op advies van den

¹³²⁾ Zie blz. 17 e.v.

¹³³⁾ Molhuysen, *Bronnen*, II, 251.

¹³⁴⁾ In 1637 had aan de Leidse Hogeschool onder leiding van de hoogleraren O. Heurnius (1577-1652) en E. Schrevelius (1576-1646) het klinisch onderwijs in de geneeskunde onder de benaming van *Collegium medico-practicum of practicum-medicum* in het St. Cecilia-Gasthuis een aanvang genomen; M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, II, Ldn., 1832, 109-115; G. C. B. Suringar, *Stichting der school van klinisch onderwijs te Leiden, onder Heurnius en Schrevelius, in het jaar 1637*, NTGEN., 1862, herdrukt in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool*, z.j. (1866).

¹³⁵⁾ Suringar, *t.a.p.*, 24-26.

¹³⁶⁾ Molhuysen, *Bronnen*, II, 275.

¹³⁷⁾ *T.z.p.*, 276.

¹³⁸⁾ *T.z.p.*, 277.

Senaat „goetgevonden ende geresolveert”¹³⁹⁾, dat Kyperus voorlopig en op proef zou worden gemachtigd in de Academie publiek physica en geen ander deel van de wijsbegeerte te onderwijzen en disputaties in dat vak te presideren, onder uitdrukkelijk beding, dat dit hem geen aanspraak zou geven op het hoogleraarschap en dat hij zich zou houden binnen de perken van de te Leiden aanvaarde Aristotelische filosofie¹⁴⁰⁾. In de tweede aan Kyperus gestelde voorwaarde moet waarschijnlijk niet zozeer een maatregel van preventie worden gezien tegen de hem toegedachte wijsgerige denkbbeelden dan wel een uitvloeisel van het algemene beleid, dat door de bestuurders der universiteit met betrekking tot het vasthouden aan Aristoteles bij het wijsgerig onderwijs werd gevolgd en dat in het concept-besluit van 13 december 1641 in grote lijnen was vastgelegd¹⁴¹⁾.

Volgens E. D. Baumann¹⁴²⁾ heeft de voorspraak van Jacobus Golius die in 1642 Rector was, „zeker tot benoeming van Kyperus bijgedragen, alsook zijn behoudende gezindheid in dien tijd, toen Descartes zoo vele aanhangers verwierf¹⁴³⁾. Kyperus was immers een aanhanger der oudere school, een vereerder van Aristoteles en Galenus. Alleen Harvey's leer van den omloop van het bloed mocht zijn instemming verwerven, wat toen trouwens geen wetenschappelijke waaghalzerij meer was”¹⁴⁴⁾. Over zijn karakter is Baumann weinig te spreken. Hij verwijt hem vleierij van de orthodoxe overheden en zucht om met alle middelen vooruit te komen. Ook zijn overgang van Luthers naar Gereformeerd neemt hij hem kwalijk. Kyperus zelf heeft niet zonder verontwaardiging de beschuldiging afgewezen, dat hij de Gereformeerde belijdenis zou hebben onderschreven om een hoogleraarschap in de physica te kunnen krijgen¹⁴⁵⁾.

Intussen stond de Senaat Kyperus toe, elken middag om 4 uur

¹³⁹⁾ *T.z.p.*, 273 en 278, noot 1.

¹⁴⁰⁾ *T.z.p.*, 278.

¹⁴¹⁾ *T.z.p.*, Bijlage 645; Dibon, *Enseignement*, 109–113.

¹⁴²⁾ NNBW, VII, 732.

¹⁴³⁾ G. C. B. Suringar, *Het geneeskundig onderwijs van Albert Kyper*, NTGen., 1863, in : *Bijdragen* (zie noot 134), meent, dat Kyperus de hem verleende vergunning tot het doceren van physica „eensdeels te danken (had) aan de voorspraak van Jacobus Golius (in 1642 Rector Magnificus), aan wien hij bijzonder was aanbevolen door Albertus Linemann, hoogleraar in de mathesis te Koningsbergen, en ten andere aan den goeden dunk, dien de studenten in de Geneeskunde en anderen, die in de beoefening der Natuurlijke Wijsbegeerte bijzonder belang stelden, ten zijnen opzichte hadden opgevat” (4).

¹⁴⁴⁾ In 1616 was de bloedsomloop door W. Harvey ontdekt en die ontdekking was het eerst door hem bekend gemaakt in zijn *De motu cordis et sanguinis in animalibus*, Frankfurt, 1628.

¹⁴⁵⁾ A. Kyperus, *Institutiones physicae*, I, Ldn., 1645, *Epistola dedicatoria*, 4.

college te geven, zijn oratie op 26 oktober te houden en woensdag en zaterdag om 2 uur disputaties te presideren, mits er op dat uur geen andere waren ¹⁴⁶). Ook vonden Curatoren goed, dat de stellingen, die onder hem zouden worden verdedigd, evenals die van de gewone hoogleraren, op kosten van de Universiteit werden gedrukt, maar zij voegden er nogmaals aan toe, dat ook dit hem geen hoop zou mogen geven op een hoogleraarschap ¹⁴⁷).

Kyperus heeft zijn werk te Leiden ten genoegen van Curatoren verricht, zodat zij reeds op 24 mei 1644 konden besluiten, dat hij „sal continueren in sijne provisionele bedieninge professionis physices” en hem ter beloning „maar ook ter aanmoediging met een som van f 250.- vereerden ¹⁴⁸). Op 14 november 1645 keerden zij hem voor de aanbieding van zijn *Institutiones Physicae* en voor zijn onderwijs gedurende de afgelopen anderhalf jaar een som van f 300.- uit ¹⁴⁹). Daarmede was echter de vrijgevigheid van Curatoren uitgeput. Op 25 mei 1646 stonden zij Kyperus toe, zijn lessen te blijven geven, maar zonder tractement, tot er zich een passende vacature zou voordoen ¹⁵⁰). Kyperus heeft die vacature niet afgewacht. Op 16 juni 1646 schreef hij uit Leiden aan D. de Wilhem ¹⁵¹), dat hij op het punt stond naar Breda te vertrekken om daar zijn diensten aan Hunne Hoogheden aan te bieden ¹⁵²). Deze stap heeft tot het gewenste resultaat geleid, zodat Kyperus een benoeming tot hoogleraar te Breda op een salaris van f 1200.- kon aanvaarden ¹⁵³). Deze benoeming moet spoedig na laatstgenoemden datum tot stand zijn gekomen, want op 10 juli werd door den Leidsen Senaat besloten, hem bij zijn vertrek een „honestissimum et luculentissimum testimonium” uit te reiken ¹⁵⁴).

De juistgenoemde *Institutiones Physicae* (Ldn., 1645-46), twee deeltjes in klein 12°, samen 1326 bladzijden, kunnen als representatief beschouwd worden voor de Aristotelische physica, die vóór de opkomst van het Cartesianisme aan de Nederlandse universiteiten gedoceerd werd, en leveren opnieuw een bewijs voor de stelling, dat de Reformatie in de wijsgerige traditie van de

¹⁴⁶) Molhuysen, *Bronnen*, II, 273.

¹⁴⁷) *T.z.p.*, 279.

¹⁴⁸) *T.z.p.*, 286.

¹⁴⁹) *T.z.p.* 299.

¹⁵⁰) *T.z.p.*, 305.

¹⁵¹) David le Leu de Wilhem (1588-1658), zwager van Const. Huygens, was lid van den Raad van State en van den Raad van Brabant en superintendant van dat gewest; ABW, XX, 211.

¹⁵²) Kyperus aan de Wilhem, Ldn., 16 juni 1646, U. B. Leiden, BPL, 293 A.

¹⁵³) De f 120.- die hem voor de kosten van zijn verhuizing naar Breda waren toegezegd, zijn hem eerst in 1651, na zijn terugkeer naar Leiden, uitbetaald; ARA, fol. 186.

¹⁵⁴) Molhuysen, *Bronnen*, II, 301.

Scholastiek geen breuk van betekenis heeft te weeg gebracht. Kyperus hoopte naar zijn zeggen met zijn boek niet achter te blijven bij de *Institutiones Physicae* (1614) van G. Jacchaeus en de *Idea philosophiae naturalis* (1624) van Fr. Burgersdijck. Evenals bij zijn voorgangers was het ook bij hem de opzet, de physica van Aristoteles tot een overzichtelijk geheel samen te vatten, en het kan niet worden ontkend, dat hij daarin op zeer bevredigende wijze geslaagd is. Van de Griekse, Romeinse en Arabische commentatoren maakt hij doorlopend een vruchtbaar gebruik. Voor de methode volgt hij G. Zabarella (1532-1589), van de middengroep van het Aristotelisme te Padua¹⁵⁵, en vaak citeert hij met instemming de meesters van de Spaanse Jesuïetenschool, de Conimbricenses¹⁵⁶ en Fr. Toletus (1532-1596)¹⁵⁷. Suarez wordt niet genoemd. Van de Middeleeuwse Scholastici worden Abaelard, Bonaventura, Albert de Grote, Thomas van Aquino en J. Duns Scotus aangehaald; in omstrede kwesties gaat zijn voorkeur meestal uit naar den laatste¹⁵⁸. Voor de natuurphilosophen van de Renaissance in Italië, zoals G. Cardano (1501-1576), B. Telesio (1508-1588), Fr. Patrizzi (1529-1597), T. Campanella (1568-1639) heeft hij weinig sympathie¹⁵⁹. Reeds in de *Prolegomena* (I, 4 en 6) spreekt hij zich uit tegen de Ramisten en van enigen invloed van de wijsbegeerte van Ramus is dan ook verder bij hem geen spoor te vinden¹⁶⁰. Uit de contemporaine litteratuur laat hij een groot aantal schrijvers, meest tot staving van zijn eigen opvattingen, optreden. Ter verdere oriëntatie in de stof verwijst hij zijn lezers naar: D. Sennert, *Epitome scientiae naturalis* (1618 e.v.), J. Magirus, *Physiologia peripatetica* (1623) en Fr. Burgersdijck, *Collegium physicum* (1632).

Het Aristotelisme van Kyperus is nog meer dan dat van zijn voorgangers te Leiden met Scholastieke distincties en subtiliteiten en de daaruit voorkomende, vaak weinig betekeneende disputen bezwaard. Wij mogen daar het resultaat in zien van de Scholastieke vorming, die hij in zijn geboortestad had genoten. Zelfstandig onderzoek van de natuur komt in zijn physica niet aan de orde, en hij heeft daar ook geen behoefte aan, aangezien naar zijn mening

¹⁵⁵) F. Sassen, *Geschiedenis van de Nieuwere Wijsbegeerte tot Kant*, Antw.-Nijm., 1946, 26.

¹⁵⁶) *T.z.p.*, 93

¹⁵⁷) Fr. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, III, Berlijn, 1924, 210.

¹⁵⁸) Zie over deze denkers: F. Sassen, *Geschiedenis der Patristische en Middeleeuwse Wijsbegeerte*, Antw.-Nijm., 1950.

¹⁵⁹) Sassen, *Nieuwere Wijsbegeerte*, 52-58.

¹⁶⁰) Vgl. R. Hooykaas, *Humanisme, science et réforme. Pierre de la Ramée* (1515-1572), Ldn., 1958.

de physica zowel op grond van haar object als op grond van de zekerheid omtrent haar beginselen van de metaphysica afhankelijk is (I, 14). Wanneer hij toch een beroep doet op de ervaring, dan reikt dat niet verder dan de eenvoudigste zintuiglijke waarneming en ook daarvan vraagt hij nog gaarne aan een gezaghebbend schrijver uit vroeger of later tijd de bevestiging. Van hoofdstuk tot hoofdstuk en van bladzijde tot bladzijde zoekt hij houvast in teksten van Aristoteles en in vele gevallen voelt hij zich door de H. Schrift in zijn overtuigingen gesterkt; ook in de physica immers moet datgene, wat zij duidelijk bevestigt, voor zeker worden gehouden (I, 13-14).

De *Institutiones Physicae* van Kyperus worden van voor tot achter beheerst door de Aristotelische theorieën van aanleg en voltooiing, stof en vorm, en van de vier oorzaken als verklaringsbeginselen der dingen; ook de categorieënleer van Aristoteles vindt consequent toepassing. Bij het aanwijzen van de doelloorzaak van elk van de levenloze en levende dingen en van hun delen en organen kan Kyperus zijn phantasie niet steeds buiten spel laten en Gods bedoelingen bij de schepping liggen in de meeste gevallen geheel voor hem open.

Intussen verheelt hij zich niet, dat er in de Aristotelische physica theorieën voorkomen, die met het Christelijk geloof in strijd zijn, zoals b.v. die van de eeuwigheid van de wereld en al wat daarmede samenhangt. Ook de gedachte van de mogelijkheid van een eeuwige schepping is voor Kyperus onaannemelijk: de wereld is niet eeuwig omdat zij geschapen is, en dat zij door God als Eerste Oorzaak uit het niet is voortgebracht, kan met de rede worden bewezen (I, 30-35). Op andere punten is Aristoteles in de verklaring van de natuur tekort geschoten of heeft hij klaarblijkelijk gedwaald. Toch is Kyperus zonder voorbehoud van mening, dat aan de wijsbegeerte van Aristoteles bij het hoger onderwijs moet worden vastgehouden, met dien verstande echter dat het ontbrekende wordt aangevuld, het ongeordende zijn juiste plaats in het systeem herkrijgt en de misvattingen worden verbeterd (*Praef.*). Onder die voorwaarde laat hij zich met het grootste vertrouwen aan de leiding van Aristoteles over.

Stof en vorm, hoewel als *substantiae incompletae* aangeduid, hebben meer actualiteit gekregen dan zij bij Aristoteles bezaten (I, 62 e.v.). Over de vraag, of er voor de verklaring van het wezen van de stoffelijke dingen nog een derde beginsel, een wereldziel of iets dergelijks nodig is, schort Kyperus zijn oordeel op (I, 136). Bij de verklaring van substantiële en accidentele verandering wordt de Aristotelische bewegingsleer gevolgd (I, 218 e.v.). Plaatselijke beweging is een beweging, die er toe strekt, een plaats, of liever

de aanwezigheid op een plaats te bereiken. (I, 279). Waarschijnlijk acht Kyperus de theorie, die de beweging afleidt van een door den beweging ingestorte kracht (I, 283). Met de Aristotelische definitie van plaats kan hij zich niet verenigen (I, 295): plaats is voor hem de ruimte, waarin een lichaam is (I, 299). In tegenstelling met Aristoteles kent hij aan den tijd begin en einde toe (I, 326).

De dingen der natuur zijn samengesteld uit de vier elementen, aarde, water, lucht en vuur (I, 358), die elk door zwaarte en lichtheid op hun natuurlijke plaats in het heelal worden gehouden, de aarde het laagst en zo verder (I, 477, 485)¹⁶¹. De atomistische natuurverklaring wordt met beslistheid verworpen (I, 361). Aan het bestaan van occulte eigenschappen van de dingen hecht Kyperus grote waarde (I, 593).

Uit het wereldbeeld van Aristoteles laat Kyperus de theorie der sferen vervallen (II, 9). De hemellichamen worden niet door intelligenties als *formae assistentes* bewogen en zijn evenmin door een levensbeginsel als *forma informans* beziel (II, 26); zij bewegen zich in de ruimte door een hun eigen bewegende kracht (II, 102)¹⁶². Ook zij hebben verschillende occulte eigenschappen, waardoor zij op verschillende wijzen op het onder hen gelegene inwerken (II, 100). De mening van Copernicus e.a., dat niet de hemellichamen, maar de aarde beweegt, acht Kyperus rechtstreeks en onrechtstreeks in strijd met de H. Schrift. De argumenten, die voor die mening pleiten, worden door hem uitvoerig bestreden (II, 104, 105).

Met de verhoogde actualiteit van de stof als inwendig beginsel van de dingen hangt ook de gedachte samen, dat de levende wezens niet enkel uit *materia prima* en *forma substantialis* zijn samengesteld, maar dat hun materie een *materia secunda* is, die reeds met zulke bepalingen is begaafd, dat zij geschikt is den vorm als levensbeginsel onmiddellijk in zich op te nemen (II, 162); met name maakt de ingeboren warmte het lichaam geschikt om beziel te worden (II, 177).

In de door de Scholastiek zo fel omstreden kwestie van de *pluralitas formarum* kiest Kyperus met betrekking tot de levende wezens welbewust partij: zo is de *anima sentiens* weliswaar de vorm

¹⁶¹) Deze opvatting sluit geheel aan bij die van Aristoteles, *De coelo*, IV, 5, 312 a 22 - 313 a 13.

¹⁶²) E. J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, A'dam, 1950, 345, wijst erop, dat in het vervangen van het begrip *ziel* of *intelligentie* door dat van *kracht* ter verklaring van de bewegingen der planeten, waarin Kepler was voorgegaan, een eerste aankondiging mocht worden gezien van het streven om de planeten als levenloze lichamen te laten vallen onder de hiervoor geldende wettelijkheid, die der mechanica, en dan na te gaan, wat men met behulp van de mechanica van de planeten-beweging kon leren verstaan.

van de zintuiglijke wezens, maar deze bezitten daarnaast ook een vegetatieve ziel (II, 341), terwijl de mens, die de verstandelijke ziel als vorm heeft, daarnaast met een sensitieve en een vegetatieve ziel is begaafd (II, 512). Alleen de verstandelijke ziel is onstoffelijk en onvergankelijk (II, 519); zij kan enkel door rechtstreekse schepping door God ontstaan (II, 521). Wanneer die schepping plaats heeft en op welk moment van de menswording de verstandelijke ziel door God in het menselijk samenstel wordt gestort, is voor Kyperus onzeker (II, 534).

De oplossing, die Thomas van Aquino op het voetspoor van Avicenna, maar in afwijking van Aristoteles, aan het vraagstuk van de onsterfelijkheid van de ziel had gegeven¹⁶³), heeft zich aldus ten laatste gewroken: de verstandelijke ziel is naar wezen en bestaan van het lichaam onafhankelijk geworden en heeft in het menselijk samenstel een dualistisch karakter gekregen. Over de onderlinge verhouding van de verschillende zielen in de zintuiglijke wezens en in den mens laat Kyperus zich niet uit. In de vraag van de verhouding van de ziel en haar vermogens volgt hij de opvatting, die door J. Duns Scotus uit het Augustinisme van de Hoogschoolastiek was overgenomen: tussen hen bestaat geen werkelijk onderscheid (II, 359, 536).

Tegenover de mogelijkheid van zelfwording, *generatio aequivoca* of *spontanea*, van de levende wezens staat Kyperus met zijn tijdgenoten niet afwijzend. Aan de mening, die zulk een zelfwording toeschrijft aan de werking van een algemene levenskracht, waarmee de gehele natuur is doordrongen, kan hij een grote waarschijnlijkheid niet onzeggen (II, 257). Hij verwierpt echter de stelling, dat alle levende wezens, die volgens den gewonen gang der natuur uit zaad voortkomen, ook door zelfwording zouden kunnen ontstaan (II, 437). Voorts stelt hij vast, dat feitelijk nog nooit mensen op die wijze in de wereld zijn gekomen (II, 437); dit zou trouwens weinig passend zijn, want, daar de mens het volmaaktste is in de gehele orde der natuur, moet hij ook op de meest volmaakte wijze ontstaan; die wijze van ontstaan is echter de volmaaktste, voor welke de samenwerking van verschillende oorzaken en het ontbreken van beletselen vereist is; deze nu kan zich alleen voordoen bij een ontstaan door voortbrenging uit zaad (II, 439). Deze wijze van redeneren is symptomatisch voor het gehele werk: men kan er uit zien, hoe weinig Kyperus nog aan een critische verantwoording van zijn beweringen toe was.

In de kennisleer houdt Kyperus vast aan het Aristotelisch

¹⁶³) F. Sassen, *Thomas van Aquino* (Serie „Helden van de geest), den Haag, 1961, 135-137.

beginsel, dat de verstandelijke kennis naar oorsprong en inhoud van de zintuiglijke afhankelijk is (II, 539). Aan een *intellectus agens* heeft hij echter in tegenstelling tot Aristoteles geen behoefte. De verstandelijke ziel wordt door de zintuiglijke kenbeelden rechtstreeks tot het vormen van de haar eigen kenbeelden, de *species intelligibiles*, en daarmee tot kennen bewogen (II, 541). Voor aangeboren kennis van welken aard ook is geen plaats (II, 546).

Bij de behandeling van de wilsvrijheid treedt de specifiek-Reformatatorische geloofsovertuiging van den schrijver een ogenblik aan het licht. De vrijheid van den wil werkt n.l. naar zijn mening alleen in zuiver menselijke, natuurlijke en burgerlijke aangelegenheden; in het geestelijke en wanneer het het zieleheil betreft, staat zij machteloos en moet zij voor genade en voorbeschikking wijken.

Aan het einde van de lectuur gekomen, zou de lezer den indruk kunnen krijgen, dat Kyperus overtuigd was, met zijn *Institutiones Physicae* het laatste woord over het object van de physica, de „substantia corporea quatenus talis est” (I, 6), gezegd te hebben. Toch verzekert hij in zijn *Praefatio*, dat hij er zich wel van bewust is, dat er vele dingen in de natuur zijn, waar het menselijk vernuft niet toe kan doordringen. Ook speelt er zich in de wereld van alles af, dat wij in onze onkunde aan natuurlijke oorzaken toeschrijven, maar dat in feite aan de werking van demonen te wijten is; anderzijds doen zich in de wereld door het ingrijpen van God in den gang van het natuurlijk gebeuren verschijnselen voor, die door de verbinding der natuurlijke oorzaken niet worden gedekt.

Aan het slot van zijn tweede deel heeft Kyperus een aanhangsel opgenomen (II, 639–724) onder den titel *Responsio ad Pseud-Apologema, quod Vopiscus Fortunatus Plempius secundae editioni fundamentorum suorum Medicinae subjungi curavit*. Met deze *Responsio* bevinden wij ons ineens midden in een echt Scholastiek dispuut. Wat is daartoe de aanleiding geweest? In zijn *Medicinam rite discendi et exercendi methodus* (Ldn., 1643) had Kyperus zich enkele niet al te onbescheiden opmerkingen veroorloofd aan het adres van den uit Amsterdam geboortigen Leuvensen hoogleraar V.F. Plempius (1601–1671)¹⁶⁴ en diens *Fundamenta medicinae* (Leuven, 1638). Plempius „fut toute sa vie l'ennemi juré du Cartésianisme et le général en chef qui conduisit pendant de longues années la campagne contre ses innovations”¹⁶⁵, maar hij zou zijn Scholastieke vorming geen eer hebben aangedaan, als hij ook niet ter afwisseling met een geestverwant-in-Aristoteles den degen

¹⁶⁴) NNBW, VI, 1136–37; BNB, XVII, 803–806.

¹⁶⁵) G. Monchamp, *Histoire du Cartésianisme en Belgique*, Bruss.-St. Truiden, 1886, 40.

gekruist had. In de tweede editie van zijn *Fundamenta* (Leuven, 1644), nam hij op naam van zijn leerling Daniël Vermost een *Breve apologema* op, *pro authore adversus dicteria et ineptias cujusdam κηπόρου*, waarin Kyperus op waarlijk onbarmhartige wijze werd afgemaakt. Na diens bovengenoemde *Responsio* volgde in de derde editie van Plempius' *Fundamenta* (Leuven, 1654) nog een *Responsio ad confutationem apologematis*. Het gehele dispuut was inhoudelijk nauwelijks den drukinkt waard, maar het is typerend voor de wijze, waarop tegenstanders in die dagen elkaar meer met een overdaad van uitgezochte scheldwoorden dan met doorslaggevende argumenten te lijf gingen.

KYPERUS HOOGLERAAR TE BREDA

Na de *Methodus* en de *Institutiones* mocht van Kyperus verder wetenschappelijk werk van betekenis worden verwacht. De inaugurale rede, vol van de hinderlijkste gemeenplaatsen, die hij in den namiddag van 17 september 1646 in het kader van de openingsplechtigheden van de Illustre School te Breda uitsprak ¹⁶⁸), was echter al even weinig zeggend als die van Bornius. Met groten omhaal van woorden betoogde hij daarin, dat hij kort en duidelijk zou uiteen zetten, op welke wijze de nieuwe instelling niet enkel stevig gegrondvest, maar ook tot hogen bloei zou kunnen worden opgevoerd (130). In plaats van dat te doen verloor hij zich echter in een omstandige vergelijking van het werk, dat te Breda door Frederik Hendrik tot stand was gebracht, met dat van den Schepper van hemel en aarde, en van de School met het heelal. Voorts werd de Stadhouder vergeleken met de zon, zijn echtgenote Amalia van Solms met de maan, de curatoren en de professoren met de planeten, de stadsbestuurders met de vaste sterren en de studenten met het ondermaanse.

Na dit staaltje van zinloze rhetoriek ten beste te hebben gegeven, richtte Kyperus tot de studenten de vermaning, die ook aan de Hogescholen van de Republiek al zo dikwijls was vernomen, dat zij n.l. niet terstond met de „hogere” studies moesten beginnen, maar eerst voldoende kennis van de *humaniores litterae* en de filosofie behoorden op te doen. Evenals Bornius achtte ook hij zich verplicht, nogmaals zijn geloof in het Aristotelisch-Ptolemaeïsche wereldbeeld te belijden: de aarde is rond en de zon draait met de overige hemellichamen om haar (144). Aristoteles is dan ook voor hem „summus philosophorum”, maar als hij op deze qualificatie terstond laat volgen: „et eo non minor Plato” (147), zal hij er zich nauwelijks rekenschap van hebben gegeven, welke consequenties de gelijkstelling van deze twee denkers voor zijn wijsgerige overtuiging moest meebrengen.

Merkwaardig is in de rede van Kyperus de herhaalde vermelding van de Universiteit van Leuven naast die van Leiden. Aan de Hogescholen van de Republiek, hoe zeer ook in haar organisatie op die van Leuven afgestemd, werd de oudste Universiteit van de Nederlanden liefst niet genoemd en zeker niet in één adem met de oudste en eerste van het Noorden. Voor den spreker kunnen de steden Leuven en Leiden, voor welke de openingsdag van de

---

¹⁶⁸) *Inauguratio*, 127–150.

Hogeschool begin en oorsprong geweest is van den daarop gevolgden voorspoedigen groei, aan Breda, dat midden tussen hen beide is gelegen, overvloedige waarborgen bieden voor de meest hoopvolle verwachtingen (148). Als een gunstig voorteken beschouwt Kyperus het zelfs, dat de *dies natalis* van de Illustre School te Breda met dien van de Hogeschool te Leuven samenvalt (146).

Volgens den Engelsen schilder Edward Norgate, die de openingsplechtigheid van de Illustre School te Breda had bijgewoond en daarvan een beschrijving heeft nagelaten, die door Langedijk is medegedeeld ¹⁶⁷⁾, zou Kyperus niet minder dan drie uren aan het woord zijn gebleven: „the stony hearted fellow had y consciense to hold these poore Ladies three long houres, with comparing the Princesse to y Moone, and the Ladies attending to lesser constellations, but not a word of his own occupation”. Het voorlezen van den tekst, zoals die in het officiële verslag van de plechtigheid gedrukt vóór ons ligt, heeft echter zeker geen drie uren gekost en de vergelijking van de hofdames met de mindere sterrebeelden komt daarin niet voor, maar van zijn twee vakken, physica en geneeskunde, heeft Kyperus inderdaad met geen woord gerept.

De oraties van Bornius en van Kyperus maken het duidelijk, dat de bewering van Adr. Baillet, dat de Illustre School te Breda van den beginne af Cartesiaans zou geweest zijn ¹⁶⁸⁾, van voldoende gronden ontbloomt is. Die bewering berust trouwens bij Baillet op de valse praemisse, dat Descartes' vriend A. Pollot (1602/4-1668) reeds bij de opening als hoogleraar zou zijn aangesteld ¹⁶⁹⁾, terwijl deze in het geheel niet aan de Illustre School verbonden is geweest. De veronderstelling is geuit ¹⁷⁰⁾, dat Baillet den naam van Pollot verwisseld zou hebben met dien van J. Pell (1611-1685), hoogleraar in de wiskunde ¹⁷¹⁾, maar dat is weinig waarschijnlijk, aangezien Pell uitdrukkelijk door hem onder de hoogleraren van de nieuwe instelling genoemd wordt. Baillet is ook overigens over de Illustre School van Breda bijzonder slecht ingelicht. Zo ziet hij Christiaan Huygens als curator aan in plaats van diens vader Constantijn en noemt hij onder de hoogleraren een predikant Samson Jousson, die in het geheel niet bij de School betrokken is geweest. Ook „les gros appointemens destinez pour les Professeurs”, die hun de benoeming aantrekkelijk zouden moeten

¹⁶⁷⁾ Langedijk, *t.a.p.*, 128-132.

¹⁶⁸⁾ (A. Baillet), *La vie de Monsieur Des-Cartes*, Parijs, 1691, II, 298.

¹⁶⁹⁾ „M. Pollot... qui rendit cette Université Cartésienne dans sa naissance”; *t.z.p.* - Over Pollot: NNBW, II, 1117-19.

¹⁷⁰⁾ *Ned. Cart.*, 469, noot 3.

¹⁷¹⁾ NNBW, III, 961-965; DNB, XLIV, 261-263.

maken ¹⁷²⁾, moeten op rekening van de phantasie van den Fransen biograaf van Descartes worden geschreven.

Intussen hebben de mededelingen van Baillet over Breda haar weg gevonden. „L'école illustre de Bréda fut Cartésienne dès l'origine", schrijft Fr. Bouillier ¹⁷³⁾, en hij vervolgt: „C'est un ami de Descartes, M. Pollot qui fut nommé à la chaire de philosophie et de mathématiques". Ook M. de Vrijer zegt van de Illustre School te Breda, dat zij „geheel in Cartesiaanschen geest was" ¹⁷⁴⁾, en hij haalt daarbij met verwijzing naar Baillet een tekst aan uit een brief van Descartes, waardoor dit echter in het geheel niet kan worden bewezen ¹⁷⁵⁾.

Eerst bij C.L. Thijssen-Schoute hebben de beweringen van Baillet bestrijding ontmoet; zij is van oordeel ¹⁷⁶⁾, dat de philosophie van Gassendi meer dan die van Descartes een stempel heeft gedrukt op de Illustre School te Breda en dat vooral de hoogleraren J. Schuler en H. Bornius en de curator A. Rivet daarvoor verantwoordelijk zijn geweest. Dat het beroep op den invloed van Bornius ten gunste van de philosophie van Gassendi hier niet op zijn plaats is, heeft het voorafgaande reeds doen blijken. Over Schulerus zal nog worden gesproken. Van Rivet is niet bekend, dat de obligate schriftelijke vriendelijkheden tegenover zijn geleerden landgenoot en een zekere persoonlijke sympathie, die wellicht door Gassendi's bezoek te Leiden in 1629 nog was versterkt ¹⁷⁷⁾, ook maar door de geringste instemming met de denkbeelden van Gassendi en met name met zijn atomistisch wereldbeeld vergezeld zijn geweest.

Van de verdere werkzaamheid van Kyperus aan de Illustre School is slechts weinig bekend en nog minder weten wij van de wijsgerige denkbeelden, die hij daar aan zijn leerlingen zal hebben voorgehouden. Om den anderen dag moest hij physica en geneeskunde doceren ¹⁷⁸⁾. Het gelukte hem niet, ten behoeve van zijn anatomische lessen van den gouverneur van Breda d'Haulterive de beschikking te krijgen over de lijken van de in het hospitaal overleden soldaten; alleen die van de gehangenen werden hem

¹⁷²⁾ Baillet, *t.a.p.*, II, 297.

¹⁷³⁾ Fr. Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne*, Parijs-Lyon, 1854, I, 256.

¹⁷⁴⁾ M. de Vrijer, *Henricus Regius, een „Cartesiaansch" hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool*, diss. Utr., 's-Grav., 1917, 165.

¹⁷⁵⁾ Descartes aan de Wilhem, 15 juni 1646: „Je me résioius d'apprendre qu'on veuille ainsy faire fleurir les sciences en une ville, ou i'ay autrefois esté soldat"; Descartes, *Oeuvres*, ed. Ch. Adam-P. Tannery, IV, 436.

¹⁷⁶⁾ *Ned. Cart.*, 468.

¹⁷⁷⁾ Sassen, *Reis Gassendi*, 22.

¹⁷⁸⁾ *Inauguratio*, 59.

gegrond ¹⁷⁹⁾). Door bemiddeling van Rivet deed hij in 1647 stappen bij de Wilhem om een huis van den Prins te Breda als anatomisch laboratorium te mogen inrichten, maar het resultaat van die stappen is niet bekend ¹⁸⁰⁾. In mei 1649 reisde hij naar den Haag om aan Huygens voorstellen te doen omtrent bepaalde chirurgische operaties, waardoor de toeloop tot zijn lessen zou kunnen worden bevorderd ¹⁸¹⁾.

Kyperus had te Breda drie jonge Calvinistische Poolse edellieden bij zich aan huis, die aan de Illustre School voor de rechtsgeleerdheid waren ingeschreven en later in hun land een min of meer belangrijke rol in het openbare leven hebben gespeeld: Pawel Boguslaw Orzechowski en de gebroeders Christoffel en Wladyslaw Drohojowski ¹⁸²⁾. De eerste was in maart 1646 te Leiden onder den naam van Paulus Boguslaus de Orzechoniel Orzechoswoski als student ingeschreven, maar in het *Album Studiosorum* wordt zijn faculteit niet vermeld; als leeftijd was opgegeven: 20 jaar. Hij moet Kyperus bij diens overplaatsing naar Breda zijn gevolgd en hij stond blijkbaar bij de autoriteiten van de Illustre School bijzonder in de gunst, want hij mocht reeds kort na het begin van de colleges, op 10 oktober 1646, in het Groot Auditorium een feestrede afsteken op het beleg van Breda en de stichting der School door Frederik Hendrik ¹⁸³⁾.

Ofschoon de rechtsphilosophie niet tot zijn leeropdracht behoorde, heeft Kyperus ieder van zijn drie commensalen *exercitii causa* onder zijn leiding een disputatie laten houden over een onderwerp uit dat deel van de wijsbegeerte. Volgens Kot zijn deze drie disputaties elk afzonderlijk verschenen, maar slechts van die van Orzechowski, getiteld *De origine ac jure magistratus* (Breda, 1646), is hem een exemplaar bekend. Kyperus heeft ze echter jaren later alle drie opnieuw laten afdrukken in zijn *Collegium medicum* (Ldn., 1655) en daarmede volgens het academisch gebruik van zijn dagen het vaderschap van de daarin verkondigde denkbeelden stilzwijgend op zich genomen.

¹⁷⁹⁾ Rivet aan Huygens en Heenvliet, Breda, 12 jan. 1647, Worp, IV, nr. 4517; Breda, 7 juni 1647, Worp, IV, nr. 4601; Langedijk, *t.a.p.*, 336, 28.

¹⁸⁰⁾ Rivet aan de Wilhem, Breda, 14 dec. 1647, U.B. Leiden, BPL, 293; v. Alphen, *t.a.p.*, 287.

¹⁸¹⁾ Rivet aan Huygens, Breda, 20 mei 1649, Worp, V, nr. 4950.

¹⁸²⁾ St. Kot, *Polen in Breda in de 17e eeuw*, Jb. Oranjeboom, VII (1954), 91-114.

¹⁸³⁾ *Panegyricus in solennem festivitatem, post Bredam oppugnatam, inque recens ortam fundationem Illustris Scholae ac Collegii Auriaci, auspiciis Celsissimi Arausionensium Principis Frederici Henrici, dictus in Illustris Auriacae Scholae Majori Auditorio a Paulo Boguslao de Orzechow Orzechowski, Equite Polono, anno 1646, die 10 oct., Breda, 1646.* - Volgens Kot is van deze rede één enkel exemplaar bewaard en wel in de Kon. Bibliotheek te Stockholm.

In de *Disputatio politica de origine ac jure magistratus* (22 dec. 1646) van Paulus Boguslaus Orzechowski, die in de uitgave van Kyperus 11 ongepagineerde bladzijden beslaat en in 28 paragrafen verdeeld is, heeft de staatkundige eenheidsgedachte van de Middeleeuwen principiëel plaats gemaakt voor de nieuwe eenheid van de *societas gentium* op grond van het natuurrecht, welke de souvereiniteit van de afzonderlijke staten ongerept laat. Gevraagd wordt, of de rechtsbevoegdheid van de overheid in den staat in het natuurrecht is geworteld, op welke wijze zij rechtmatig kan worden verkregen en hoe ver zij zich uitstrekt (I-III).

Het recht van de overheid heeft volgens Orzechowski zijn voornaamsten grond hierin, dat zij noodzakelijk is voor het behoud van de vrijheid van de burgers om volgens zedelijke normen te leven, niemand te hinderen en zich tegen schending van hun recht te verdedigen (IV). Met Aristoteles is de defendens het trouwens eens, dat de natuur sommigen tot bevelen, anderen tot gehoorzamen bestemd heeft (VII); een op die gronden gebaseerde bevoegdheid van de overheid doet aan Gods oppermacht over alle mensen niet te kort (IX).

Als wijzen, waarop de overheid haar rechtsbevoegdheid kan verkrijgen, worden genoemd rechtstreekse instelling van Godswege, verkiezing, erfopvolging, schenking, koop, loting, bedrog, oorlog. Sommige daarvan zijn rechtmatig en met de goddelijke wet en de natuurwet in overeenstemming, andere niet (XI). Verrijking door erfopvolging kan moeilijkheden opleveren, aangezien daardoor niet kan worden uitgemaakt, of iemand geschikt is, maar zij verkrijgt een karakter van rechtmatigheid door stilzwijgende goedkeuring van het volk, indien daar een dergelijke wijze van gezagsoverdracht gebruikelijk is (XVI).

De stelling, dat verkiezing absoluut genomen de voorkeur verdient boven erfopvolging (XVII), kan even goed worden verklaard uit het staatsrechtelijk gebruik inzake het koningschap in het vaderland van den defendens als uit de gangbare theorieën over het stadhouderschap in de Nederlandse gewesten. Erkend wordt echter, dat in bepaalde omstandigheden toch weer aan erfopvolging de voorkeur moet worden gegeven (XVII). Toekenning van gezag door het lot kan gevaren opleveren, tenzij alleen tussen geschikte personen geloot wordt (XVIII). Zelfs door koop en verkoop kan de overheid haar gezag op rechtmatige wijze verkrijgen, indien het volk zijn toestemming daartoe geeft (XIX). In deze conditie komt een democratisch beginsel tot uiting, waarmee de defendens zijn tijd vooruit lijkt te zijn.

Ook een rechtvaardige oorlog is voor Orzechowski een voldoende grond voor het recht van de overheid (XXI); de oorlog mist echter

den grond voor zijn rechtvaardigheid, wanneer hij wordt onder-nomen om een volk te onderwerpen ten einde het belang van dat volk door een goed bestuur te bevorderen (XXIII). Dat de schrijver met dit laatste de voorwendsels voor de koloniale overheersing bedoelt te bestrijden, blijkt ook uit de stelling, dat het niet geoorloofd is en in strijd met het recht, achtergebleven of minder ontwikkelde volken te beoorlogeren om hun een geordend rechtsstelsel op te leggen (XXIII).

Op de vraag, hoe ver het recht van de overheid zich uitstrekt, is het antwoord, dat zij alles kan gebiedend, wat met de natuurwet en de goddelijke wet in overeenstemming is en daardoor niet wordt verboden. Binnen de aldus getrokken grenzen moet zij het als haar voornaamste taak beschouwen, datgene voor te schrijven, wat positief tot het welzijn van de gemeenschap dienstig is (XXV).

Met betrekking tot de godsdienstvrijheid wordt door den defendens een ruim standpunt ingenomen. Hij is van mening, dat verschil van godsdienst in den staat niet enkel geduld, maar ook toegestaan kan worden, en hij houdt die overheid voor berispelijk, welke enkel ter wille van de religie haar overigens onschuldige onderdanen het leven lastigt maakt, verbant, of zelfs met den dood straft (XXV).

Met de Scholastiek van de Middeleeuwen verdedigt Orzechowski de stelling, dat het recht van de overheid een ethischen plicht van gehoorzaamheid voor de onderdanen meebrengt (XXVI). Het recht van de overheid kan echter nooit boven het goddelijk recht of het natuurrecht praevaleeren. De vraag is daarbij, of de overheid ook aan haar eigen wetten gebonden is. Door haar onderworpenheid aan natuurwet en goddelijke wet is staatsabsolutisme in eigenlijken zin van meet af uitgesloten. Voor wat de positieve menselijke wetten betreft, maakt de defendens een onderscheid tussen „fundamentele wetten”, waaraan de overheid gebonden is, en andere wetten, tegenover welke zij haar vrijheid behoudt (XXVII). Door het uitvallen van een of meer regels in den druk is ons echter het definitieve antwoord op de door hem gestelde vraag niet in zijn geheel toegekomen. Vergelijking met de oorspronkelijke uitgave van de Disputatio is helaas niet meer mogelijk, daar de Krasinski-Bibliotheek te Warschau, waar volgens Kot het enige bekende exemplaar van deze uitgave bewaard werd, in november 1944 door de Duitsers is verwoest.

De laatste stelling van deze Disputatio (XXVIII), die in den kontekst achterwege was gebleven, is aan het slot van Kyperus' boek afgedrukt. Zij gaat over de vraag, of de drager van het gezag, wanneer hij misdoet, gestraft mag worden. Deze vraag wordt door den defendens bevestigend beantwoord en hij aarzelt niet, daaraan

toe te voegen, dat de gezagsdrager in bepaalde gevallen zelfs kan worden afgezet. Dat hangt af van de wijze, waarop hij het gezag heeft verkregen. Wanneer het hem door God op buitengewone wijze is geschonken, dan kan het hem door mensen niet worden ontnomen. Maar wanneer het door de onderdanen is verleend, kan het door hen ook weer worden teruggenomen, tenzij zij reeds te voren van de bevoegdheid daartoe hebben afgezien, door het als een absolute en onschendbare macht aan den gezagsdrager op te dragen. Orzechowski's opvatting omtrent de opdracht en de mogelijkheid van terugneming van het gezag door het volk staat dus het dichtst bij die van de „monarchomachen”, met name bij die van J. Althusius en Fr. Suarez; voor een meer absolutistische theorie in de geest van J. Bodin schijnt hij echter ook een plaats open te laten¹⁸⁴). Het gezag, dat door oorlog is verkregen, is naar zijn mening in de meeste gevallen te sterk om te kunnen worden ontnomen en soms ook het erfelijk gezag. In elk geval moeten alle omstandigheden worden overwogen en mag het algemeen belang geen schade lijden.

De vraag naar den besten staatsvorm, die de theoretici van de staatsleer in de laatste eeuw zo intens had bezig gehouden, is in de *Disputatio* van Orzechowski in het geheel niet aan de orde gekomen en evenmin wordt daarin een poging gedaan om enig concreet staatsbeeld in theorie te rechtvaardigen. Hoewel door een Pools student onder leiding van een hoogleraar uit Oost-Pruisen verdedigd, wijkt zij niet af van de traditie in de Nederlandse politieke theorie van de 17de eeuw, zoals die door Kossmann is gekenmerkt¹⁸⁵); slechts de monarchale tendens van de oudere Nederlandse staatsrechttheorieën ontbreekt. De grondslag van de *Disputatio* wordt gevormd door een enigszins vage natuurrechtsleer van Stoïcijns-Scholastieken oorsprong, die in dezen tijd door vrijwel alle schrijvers over overheid en staatsgezag werd gehuldigd¹⁸⁶) en die door H. Grotius scherper zou worden omschreven. De naam van Grotius wordt echter in de *Disputatio* niet genoemd. De Christelijke leer van de erfzonde en haar gevolgen speelt in deze natuurrechtsleer geen rol.

De *Disputatio historico-politica de jure belli* van Christ. Drohojowski beslaat in Kyperus' *Collegium medicum* ongeveer 48 bladzijden, gedeeltelijk gepagineerd en in 55 paragrafen verdeeld.

¹⁸⁴) Sassen, *Nieuwere Wijsbegeerte*, 119-123.

¹⁸⁵) E. H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*, VKNAW, A'dam, 1960, 9.

¹⁸⁶) W. J. A. J. Duynstee, *Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland*, A'dam, 1940, 31-32.

Zij is onder de hand van den schrijver uitgegroeid tot een volledige en systematisch opgezette verhandeling over den rechtvaardigen oorlog, versierd met een groot aantal voorbeelden uit de gewijde en de profane geschiedenis, vooral die van de Oudheid, en met vele wel gekozen citaten uit de H. Schrift en de antieke litteratuur verlucht. Naar den inhoud ligt zij geheel in de lijn van de traditionele Christelijke leer over het oorlogsrecht, waarvan door Augustinus en Isidorus van Sevilla de grondslagen waren gelegd en die door Thomas van Aquino, Fr. de Vitoria, Fr. Suarez en D. Bañez een afgeronde gestalte had gekregen¹⁸⁷). Grotius' *De jure belli ac pacis* (1625) wordt in het geheel niet genoemd en vermeldingen van moderne auteurs zijn zo zeldzaam, dat die van Besold¹⁸⁸), Koningh¹⁸⁹) en Obrecht¹⁹⁰) op éénzelfde bladzijde opvallen. Besold en Obrecht worden uit Koningh aangehaald.

De *Disputatio* gaat met de Christelijke schrijvers van den voortijd uit van het beginsel, dat het noch met de natuurwet, noch met enige goddelijke wet in strijd is, zijn recht door geweld en door oorlog te verdedigen (*defendere*) en te heroveren (*recuperare*), wanneer het niet op andere wijze kan worden gehandhaafd (I). Het onderscheid tussen aanvals- en verdedigingsoorlog wordt niet uitdrukkelijk gemaakt, maar schijnt in het volgende stilzwijgend te worden verondersteld; de meeste stellingen van den defendens hebben echter op den aanvalsoorlog betrekking; de verdedigingsoorlog wordt naar zijn mening in alle gevallen door het natuurlijke recht van tegenweer gedekt.

Uit het vooropgestelde beginsel volgt, dat niet elke oorlog zonder meer als rechtvaardig kan worden beschouwd; om rechtvaardig te zijn, moet hij aan een aantal voorwaarden voldoen, waarvan er geen enkele onvervuld mag blijven. Die voorwaarden zijn volgens Drohojowski: dat de oorlog gevoerd moet worden 1) door

¹⁸⁷) R. Regout, *La doctrine de la guerre juste de Saint Augustin à nos jours*, diss. Ldn., Parijs, 1934, 39-46.

¹⁸⁸) De Tübinger jurist Chr. Besold (1577-1638), te Ingolstadt werkzaam, vertaalde de *Monarchia Hispanica* (Harderwijk, 1640) van T. Campanella (1568-1639) in het Duits en sloot zich bij de daarin ontwikkelde denkbeelden over een universele monarchie onder Spaanse leiding aan, nadat hij tot de Katholieke Kerk was overgegaan; Ueberweg, *t.a.p.*, III, 47; ADB, II, 556-558. Het is niet uit te maken, welk van Besold's talrijke geschriften Drohojowski bij Koningh aangehaald heeft gezien. Het meest komen daarvoor in aanmerking: *Synopsis politicae doctrinae* (A'dam, 1648) en *De foederum jure* (Straatsburg, 1622).

¹⁸⁹) Dezen Koningh en zijn door den schrijver aangehaald *Theatrum politicum* heb ik niet nader kunnen identificeren.

¹⁹⁰) G. Obrecht (1547-1612) was hoogleraar in de rechtsgeleerdheid te Straatsburg; ADB, XXIV, 114-116. De titel van het aangehaald werk wordt niet vermeld.

degenen, die krachtens het door hen beklede gezag gerechtigd zijn, hem te voeren, 2) tegen degenen, tegen wie het geoorloofd is, 3) om geldige redenen, 4) met goede bedoeling, 5) na een formele oorlogsverklaring en 6) met begin, uitvoering en beëindiging volgens de juiste regels (II)¹⁹¹). In de volgende paragrafen worden deze voorwaarden door Drohojowski in den brede uitgewerkt.

In een gevestigde staatsorde komt het verklaren en voeren van oorlog alleen toe aan hen, die met het oppergezag in de gemeenschap zijn bekleed (III). Tot op zekere hoogte wordt hier door den defendens rekening gehouden met de bestaande verhoudingen, wanneer hij toegeeft, dat in het Duitse Rijk het recht van oorlogsverklaring, dat in den regel alleen aan den keizer toekomt, in bijzondere omstandigheden ook door de andere vorsten of de besturende lichamen mag worden uitgeoefend (IV)¹⁹²). De onderdanen kunnen, zonder hun geweten te bezwaren, de wettige overheid volgen, wanneer die tot oorlog heeft besloten. Ook vreemdelingen staat het vrij, in krijgsdienst te treden (V). Anderzijds is het aan Christen overheden geoorloofd, Turkse soldaten in dienst te nemen of zelfs de hulp van de Turken in te roepen om andere Christenen te bestrijden, mits dat geen nadeel voor den Christelijken godsdienst oplevert (VI). Oorlog mag alleen gevoerd worden tegen vreemdelingen, d.i. tegen personen, die niet onder de rechtsmacht van den gezagsdrager vallen en er kan geen enkele rechtvaardige reden zijn om tegen eigen ouders of eigen vaderland of tegen den vader des vaderlands de wapenen op te nemen (VII).

Dat neemt niet weg, dat zij, die voor het heil der gemeenschap moeten waken, zorg behoren te dragen, dat aan de „fundamentele wetten” geen geweld wordt aangedaan en dat een wettige regering niet in tyrannie ontaardt. Daarmee is de grond gegeven om den opstand van de Nederlanders tegen Spanje te rechtvaardigen. Goed gezien, zo meent de defendens, hebben zij immers niet een koning verworpen, die over hen een absoluut gezag uitoefende, maar een graaf afgezet en verlaten, die nooit met absoluut gezag bekleed is geweest, en hebben zij den vrijen staatsvorm, die ook onder zijn bestuur door de Staten vertegenwoordigd werd, in ere hersteld (VIII-X).

Welke zijn nu de wettige redenen om oorlog te voeren? De

¹⁹¹) In de eerste, derde en vierde voorwaarde zijn de eisen uitgedrukt, die door alle voorafgaande schrijvers aan de rechtvaardigheid van den (aanvals)-oorlog worden gesteld; zie b.v. Thomas van Aquino, *Summa Theologica*, II-II, 40, 1. — De andere eisen zijn minder dringend.

¹⁹²) Vgl. Regout, *t.a.p.*, 54-56.

defendens laat eerst door Cyrus de twee redenen opnoemen, die in de Middeleeuwen het meest opgeld hebben gedaan en waarvoor hij zich evengoed op het *Decretum Gratiani* en op Grotius' *De jure belli ac pacis* had kunnen beroepen, nl. het wreken van aangedaan onrecht en het te hulp komen van vrienden of bondgenoten (XII), maar hij voegt daar dan tal van andere redenen aan toe, die alle samenkomen in het behoud van het leven en van de middelen tot het goede en gelukkige leven, zijnde de stoffelijke en de geestelijke goederen, onder welke laatste deugd en godsdienst de voornaamste plaats innemen (XIII-XVIII). Daarbij tekent hij aan, dat het wel geoorloofd is, ter verdediging van den godsdienst de wapenen op te nemen, maar dat de godsdienst nooit met geweld mag worden opgedrongen. De oorlog, dien de Keizer, de Koning van Polen en andere Christen vorsten tot behoud van het Christelijk geloof voeren, is daarom een lofwaardige onderneming, maar de oorlog, dien de Spanjaarden onder voorwendsel van geloofsverbreiding tegen de Indianen hebben gevoerd, moet als onrechtvaardig worden gebrandmerkt (XIX).

Geweld, aan gezanten aangedaan, kan een *justa belli causa* zijn (XXI-XXII). Behoud en verdediging van economische goederen kan evengoed een oorlog rechtvaardigen als handhaving van bedreigde of geschonden eer (XXIII-XXV). Duellieren houdt Drohojowski echter voor ongeoorloofd (XXVI). Volkeren, die niet in vrijheid leven, maar aan anderen onderworpen zijn, hebben geen recht om oorlog te voeren; daarentegen is er geen meer rechtmatige reden om oorlog te voeren dan de verdediging van de vrijheid (XXVII). Ook het weigeren van onschadelijken doortocht aan een vreemd volk¹⁹³) kan voor dat volk een gegronde reden zijn om zich met geweld een doortocht te verschaffen, mits de daardoor aangebrachte schade tot een minimum beperkt blijft en het vast staat, dat uit de weigering ernstig nadeel zou voortkomen (XXVIII). De Duitse inval van 1914 in België schijnt door dezen Pool reeds te voren te zijn gerechtvaardigd!

Nadat hij zich in het voorafgaande herhaaldelijk op Aristoteles had beroepen, meent de defendens toch op één punt zich tegen Aristoteles te moeten verzetten, waar deze nl. spreekt van een oorlog, die niet alleen van nature rechtvaardig is, maar ook als een van nature gegeven rechtvaardig middel tot verwerving van bezit kan worden beschouwd, van den oorlog nl., waardoor mensen, die geboren zijn om te gehoorzamen, maar weigeren dit te doen,

¹⁹³) De kwestie van den *transitus innoxius* is in de Christelijke leer al aan de orde geweest sinds Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum*, IV, 44, PL, XXXIV, 739.

met geweld tot dienen worden gedwongen¹⁹⁴). Tegen zulk een bewering getuigt naar de mening van Drohojowski zowel de rede als de Schrift, dat alle mensen vrij geboren worden; als zich bij onvrijen vaak zwakheid van oordeel voordoet, dan moet dit niet aan de natuur, maar aan de zonde worden geweten (XXIX).

Afwijzing of verachting van den Christelijken godsdienst bij een volk, dat ons niet is onderworpen, kan geen grond geven voor een rechtvaardigen oorlog. Het Christelijk geloof leert immers, dat de kennis van den waren God en de juiste wijze van Godsverering aan een bijzondere gunst van God zelf te danken zijn en met de wetten van de burgerlijke gemeenschap niets van doen hebben (XXX).

Het opnemen van de wapenen om de verloren vrijheid te herkrijgen is alleen dan geoorloofd, wanneer de vrijheid op onrechtmatige wijze is ontnomen (XXXI). Naijver op de stijgende welvaart van een buurland en begeerte naar gebiedsuitbreiding kunnen nooit grond geven voor een rechtvaardigen oorlog (XXXII).

Ten slotte worden alle rechtmatige gronden voor den oorlog door den defendens samengevat in het „pro aris et focis” (XXXIII). Het kan hem bekend zijn geweest, dat door de gezaghebbende schrijvers van de Christelijke traditie sinds Fr. de Vitoria (1483-1546) de rechtvaardige oorlog niet meer uitsluitend als wreking van aangedaan onrecht en bestraffing van schuldigen was gemotiveerd, maar dat zij, ook afgezien van onrecht en schuld bij den tegenstander, de verdediging van het recht op leven, vrijheid, bezit, cultuur en godsdienst als voldoende grond voor oorlog hadden doen gelden¹⁹⁵).

Om als rechtmatig te kunnen worden beschouwd moeten nu al de genoemde gronden volgens den defendens een actuele geldigheid bezitten op het tijdstip, waarop zij in werking moeten treden (XXXIV) en uiteraard moeten zij op voldoende gewicht aanspraak kunnen maken (XXXV). Maar behalve zulke redenen wordt nog voor de rechtvaardigheid van een oorlog vereist, dat daaraan een rechtvaardige en billijke bedoeling beantwoordt; waar zulk een bedoeling op gericht moet zijn, wordt door den defendens jammer genoeg niet medegedeeld (XXXVI). Voorts

¹⁹⁴) Bij Aristoteles, *Politica*, I, 5, waar de defendens naar verwijst, komt deze stelling niet voor. Wel betoogt Aristoteles daar ter plaatse (1254, b, 20-23), dat hij van nature slaaf is, die van een ander kan zijn (en daarom ook van een ander is) en die aan de rede slechts in zover deel heeft, dat hij ze in anderen kan aanvoelen, maar ze zelf niet bezit. In *Politica*, I, 6 (1255, a), geeft hij als mening van sommigen, zonder zich daarbij aan te sluiten, dat slavernij volgens positief oorlogsrecht in het algemeen rechtmatig is, tenzij in geval van een onrechtvaardigen oorlog.

¹⁹⁵) Regout, *t.a.p.*, 266-269.

is er een uitvoerig en grondig beraad nodig, alvorens tot het voeren van oorlog mag worden besloten (XXXVII) en moeten eerst alle andere middelen tot oplossing van het bestaande conflict worden beproefd (XXXVIII). Dit is zelfs een onveranderlijke eis van het natuurrecht, dat in alle omstandigheden misbruik van recht verbiedt (XXXIX).

Het is een regel van het volkenrecht, dat, wanneer op wettige wijze, maar zonder het gewenste gevolg, rechtmatige voldoening is opgeëist, de oorlog plechtig moet worden verklaard (XL). Dit kan schriftelijk dan wel bij monde van gezanten geschieden (XLI). Wanneer dat op de juiste wijze zijn beslag heeft gekregen, kan de oorlog, als er niets meer in de weg staat, zo spoedig mogelijk een aanvang nemen, maar het is soms raadzaam nog even te wachten, om den vijand gelegenheid te geven, tot betere gedachten te komen of zich te bewapenen (XLII). De uitslag van den oorlog moet intussen aan den onsterfelijken God worden aanbevolen, die immers de grondslag van alle recht en de wreker van alle onrecht is (XLIII). Ook moeten de aanvoerders zorg dragen, dat de soldaten van de rechtvaardigheid van hun zaak overtuigd zijn (XLIV). Daarmee wordt weliswaar aan propaganda en „voorlichting” van overheidswege een legitieme grond gegeven, maar aangezien de overheid zelf bij het voeren van oorlog aan de eisen van de rechtvaardigheid gebonden is, wordt de uitvoering van die propaganda noodzakelijkerwijze door dezelfde eisen beperkt.

Door het oorlogsrecht wordt geweld van allerlei aard gedekt, ja zelfs alles, wat tegen den vijand wordt ondernomen (XLV). Wil dat zeggen, dat in den oorlog alles geoorloofd is? Neen, wat in zichzelf slecht is en in strijd met de natuurwet, valt zeker daarbuiten (XLVI). Van een „totalen” oorlog kan dus volgens den defendens geen sprake zijn. Tegen gewapende strijders mag met alle middelen worden opgetreden, daar die met geen andere bedoeling ten strijde zijn getrokken dan om anderen te doden of door anderen gedood te worden (XLVII). Kinderen, bejaarden en vrouwen moeten echter worden gespaard en niemand kan rechtmatig in doodsgevaar worden gebracht, wiens levenswijze aan het werk der wapenen geheel vreemd is. Daarom behoren ook bedienaren van den godsdienst, leraren en studenten, handelaars, boeren en werklieden te worden ontzien, althans zolang zij zelf niet de wapenen opnemen (XLVIII). Maar ook aan gewapenden moet het leven worden geschonken, wanneer zij zich overgeven of gevangen genomen zijn (XLIX). Degenen echter, die een halsmisdad hebben begaan, zullen ook na overgave niet op vergiffenis mogen rekenen, tenzij hun die te voren beloofd was (L). De processen van Neurenberg blijken dus reeds drie eeuwen te

voren van dezen Poolse student een rechtvaardiging te hebben ontvangen.

Krachtens natuurrecht zou men hun, die in den oorlog gedood mogen worden, op elke denkbare manier den dood mogen aandoen, maar het volkenrecht verbiedt b.v. van vergif en van sluipmoordenaars gebruik te maken (LI-LII). Verspieding en verraad worden echter weer wel door het volkenrecht toegelaten, al is verraad misschien in strijd met het natuurrecht, daar het immers niet gepleegd kan worden zonder ontrouw, die naar haar aard slecht en zondig is (LIII).

De oorlog zal dus per saldo een strijd moeten zijn van gewapenden tegen gewapenden, en niet tegen huizen, akkers en boomgaarden; zelfs de H. Schrift schrijft voor, die te ontzien (LIV).

Aan den oorlog komt op de juiste wijze een einde, wanneer men, na in zijn recht hersteld te zijn, geen aanspraak meer maakt op dat van anderen, een rechtvaardige beloning toekent aan wie die toekomst en straf oplegt aan wie die verdienen (LV).

De *Disputatio historico-politica* van Wladislaus Drohojowski, handelend *De foederibus*, is 42 gedeeltelijk gepagineerde bladzijden groot en in 48 paragraphen verdeeld. Ook hier zijn de voorbeelden uit de gewijde en de profane geschiedenis, vooral uit de oude geschiedenis, getrokken en wordt met een echt-humanistisch vertoon van geleerdheid doorlopend een beroep gedaan op schrijvers uit de klassieke Oudheid. Aristoteles is de voornaamste autoriteit, maar ook moderne auteurs worden door den defensist tot staving van zijn beweringen aangehaald. Zo citeert hij J. Bodinus, *De republica*, H. Grotius, *De jure belli ac pacis*, Th. Morus, *Utopia*, en noemt hij de namen van G.J. Vossius en Tholosanus. Een beschouwing van natuur en grondslag der verdragen acht hij vooral voor staatslieden van groot belang, omdat zonder hen de staten geen veiligen grondslag kunnen hebben, noch op voorspoedige wijze kunnen groeien, noch een hun passende kracht kunnen verkrijgen (I). Van het verenigingsverdrag en het onderwerpsverdrag, die bij de schrijvers van de laatste eeuw zulk een belangrijke rol hadden gespeeld ter verklaring van den oorsprong van den staat, wordt echter in de *Disputatio* niet gesproken ¹⁹⁶⁾.

Na de nodige onderscheidingen wordt nu het verdrag gedefinieerd als „een overeenkomst van twee of meer soevereine staten, in gemeen overleg en met wederzijdse instemming gesloten om elkander de toegezegde vriendschapsdiensten te bewijzen” (IV). Verdragen zijn in zover van nature, als zij berusten op den grond-

¹⁹⁶⁾ Sassen, *Nieuwere Wijsbegeerte*, 115-128.

slag van de verwantschap waardoor alle mensen uit hoofde van hun gemeenschappelijke natuur, oorsprong en herkomst met elkander in wederzijdse verplichting verbonden zijn. (V).

Verdragen worden niet tussen personen gesloten, maar tussen soevereine staten, al kunnen vorsten als dragers van het oppergezag in den staat zowel onderling als met republieken verdragen aangaan (VI). Het begrip „staat” moet hier zo ruim mogelijk worden genomen (VII), maar de soevereiniteit is voor het sluiten van verdragen een onmisbare voorwaarde (IX).

Door de gegeven definitie wordt het verdrag onderscheiden van de overeenkomsten van wapenstilstand en van overgave (XIII) en ook van de beloften, die door overheidspersonen worden gedaan, maar niet op grond van het door hen beklede oppergezag (XIV).

De Grieken schrijven den oorsprong van de verdragen toe aan Theseus, maar de H.Schrift en de rechte rede leren ons, dat zij veel ouder zijn (XVI). Verdragen zijn het eerst gesloten uit hulpeelzaamheid en uit vrees (XVII).

Zes soorten verdragen worden nu door den defendens onderscheiden. Als eerste noemt hij het verdrag, waardoor de algemene verwantschap van alle mensen wordt vastgelegd en waardoor wordt overeengekomen, dat niemand in strijd met het natuurrecht een ander zal schaden, maar dat integendeel een ieder alle gemeenschappelijke vriendschapsdiensten aan allen zal bewijzen (XX). Daarbij ziet hij over het hoofd, dat dit eerste verdrag in het geheel niet door de door hem opgestelde definitie gedekt wordt.

Het tweede is het gemeenschapsverdrag en hierin kunnen weer vier vormen worden onderscheiden. De eerste is het handelsverdrag, de tweede dat, waardoor wordt voorkomen, dat aan den vijand van een der partijen de doortocht door het land wordt toegestaan, of dat hij op andere wijze wordt begunstigd. De derde is het verdrag, waardoor onderlinge hulp in den oorlog wordt beloofd, hetzij in beperkte mate, hetzij onbeperkt, hetzij tegen een bepaalden vijand, hetzij algemeen. De vierde en laatste en tevens de volmaaktste vorm is die van het bondgenootschap, waardoor de partijen zich verbinden, dezelfde vrienden en vijanden te hebben (XXI).

Het verdrag van de derde soort is het vredesverdrag (XXII); dat van de vierde soort het neutraliteitsverdrag (XXIII); dat van de vijfde soort het protectoraatsverdrag, waardoor twee staten, in macht en aanzien verschillend, zich met elkaar verbinden tot een verhouding, die aan den enen de bescherming en het oppertoezicht over den anderen toekent (XXIV); dat van de zesde soort het verdrag van onderwerping (XXV).

Om rechtmatig te zijn, moeten verdragen met een goed doel worden gesloten; zij mogen niets oneerbaars of ongeoorloofds inhouden of met onrecht voor wien ook verbonden zijn (XXVII). Het kan volgens den defendens in het algemeen niet worden gezegd, welke verdragen nuttig en welke van geen nut zijn voor den staat; voor elke van de zes soorten verdragen gaat hij dat afzonderlijk na (XXVIII).

Doel van het sluiten van verdragen mag geen ander zijn dan het welzijn van de gemeenschap; daarom mogen zij ook alleen met algemene instemming worden gesloten, tenzij de bevoegdheid daartoe door de gemeenschap aan één persoon is opgedragen (XXIX). Evenals Orzechowski doet dus ook deze defendens tussen een meer beperkte en een meer absolutistische opvatting van de bevoegdheid van de overheid geen duidelijke uitspraak. Op den eis van algemene instemming komt hij in zover terug, dat hij volgens een gezonden democratischen regel ook de instemming van de meerderheid voldoende acht (XXX).

Intussen staat het voor hem vast, dat alleen de drager van het oppergezag, wie dat ook moge zijn, de bevoegdheid bezit tot het sluiten van verdragen. Er zal dus steeds moeten worden toegezien, dat zich daartoe geen personen opwerpen, die de vereiste bevoegdheid niet bezitten (XXXI). De vraag dringt zich dan echter op, of het wel geoorloofd is, met ieder, die in enigen staat het oppergezag in handen heeft, een verdrag aan te gaan. Is er geen bezwaar tegen het sluiten van verdragen met ongelovigen of met personen van andere Christelijke belijdenis? De defendens neemt hier een ruim standpunt in. Voor wat betreft het verdrag van algemene verwantschap lijkt hem geen enkele moeilijkheid te bestaan; ook een handelsverdrag levert geen bezwaar op. Moeilijker is het verdrag van bondgenootschap tot den oorlog, zoals in de 16de eeuw door Frans I van Frankrijk met de Turken is gesloten, maar ook hiertegen kan naar de mening van den defendens uit hoofde van enige goddelijke of menselijke wet geen bezwaar worden gemaakt; een ieder is immers gerechtigd zich met eigen krachten en met de hulp van anderen te verdedigen. Het is zelfs niet ongeoorloofd, met ongelovigen of ketters een verbond van vriendschap te sluiten; zulk een vriendschap betekent immers niet een gemeenschap in het geestelijke, maar een wederkerig deelhebben aan stoffelijke en burgerlijke goederen (XXXII).

Hoe kan echter, zo moet volgens den defendens verder worden gevraagd, een bondgenootschap met de ongelovigen verenigd worden met het algemeen verbond van alle Christenen tegen de Turken, waarover de Keizer van het H. Roomse Rijk rechtens het opperbevel voert? Vooropgezet dient te worden, dat alle Christenen

zó gezind zouden behoren te zijn, dat zij als leden van één mystiek lichaam steeds de onderlinge eendracht bewaarden, in waarachtig medevoelen elkaars smarten en ongelukken deelden en met vereende krachten elken gemeenschappelijken vijand bestreden. Het moet dan ook als een zwaar misdrijf worden aangerekend, in bondgenootschap met vijanden van God en Christus eigen geloofsgenoten te bestrijden. Maar het is nu eenmaal zo ver gekomen, dat nog wel velen den naam van Christen dragen, maar slechts weinigen werkelijk uit het Christelijk geloof leven. Daarom is het niet ongeoorloofd, een verdrag te sluiten met ongelovigen, van wie men zeker kan zijn, dat zij het eenmaal gegeven woord zullen houden en het natuurrecht en het volkenrecht zullen eerbiedigen, op voorwaarde echter, dat de Christelijke godsdienst daardoor geen gevaar loopt (XXXIII).

Een bijzondere vermelding krijgt het stedenverbond, dat in de late Middeleeuwen als De Hanze bekend stond. Dit verbond valt eigenlijk niet onder den omvang van de gegeven definitie, omdat de verdragsluitende partijen niet met souverain gezag waren bekleed. Toch ziet de defensens geen reden om het te veroordelen, aangezien verdragen ook op gezag en met toestemming van een hogere autoriteit kunnen worden gesloten en in dit geval, naar de geschiedenis getuigt, van de zijde van wie het aanging, geen klachten over het Hanzeverbond zijn vernomen (XXXIV).

Verdragen kunnen voor onbeperkten of voor beperkten tijd worden gesloten en in het laatste geval voor langer of korter termijn. Naar omstandigheden zal dan moeten worden beoordeeld, welke tijdsduur het meest gewenst is (XXXV). Verdragen voor onbeperkten tijd verdienen in het algemeen de voorkeur, maar moeten van tijd tot tijd worden vernieuwd (XXXVI-XXXVII).

Voor het sluiten van verdragen wordt behalve overeenstemming omtrent den inhoud van de overeenkomst ook geëist het wederzijds gegeven woord, waarvan door bepaalde uitwendige tekenen blijk moet worden gegeven (XXXVIII). Om over de overeenstemming zekerheid te krijgen moeten de voorwaarden van het verdrag in duidelijke, doorzichtige en ondubbelzinnige termen worden geformuleerd (XXXIX). Sommige volken hebben bepaalde riten vastgesteld voor het manifesteren van de wederzijdse instemming (XL) en de meeste volken eisen ter bevestiging van het overeengekomene het afleggen van een eed (XLI). Daarbij moet echter weer worden gevraagd, of een eed mag worden toegelaten, waarbij niet de ware God, maar een afgod wordt ingeroepen. De defensens doet verschillende oplossingen aan de hand om hier aan de moeilijkheid te ontkomen. Wanneer een verdrag wordt gesloten met personen, die den waren God niet erkennen, dan kan men ofwel

van het eisen van den eed afzien, maar dat is gevaarlijk; òfwel toestaan, dat de andere partij toch bij den waren God zweert, in wien zij niet gelooft, en zodoende Gods naam misbruikt, maar dat is ontoelaatbaar; òfwel toestaan, dat zij bij hun eigen goden zweren, hetgeen wel bezwaren inhoudt, maar toch nog de voorkeur verdient (XLII).

Een verdrag verplicht de partijen, na te komen hetgeen over-eengekomen is (XLIII), maar wanneer men iets ongeoorloofds of onrechtvaardigs is overeengekomen, dan mag dat zeker niet worden uitgevoerd (XLIV).

Gevraagd moet verder worden, of men ook tegenover ongelovigen en ketters het gegeven woord moet houden. Verderfelijk is volgens den defendens de beruchte leer der Jesuiten, dat men tegenover ketters zijn woord niet behoeft te houden, hetgeen impliceert, dat men dit ook niet behoeft te doen tegenover ongelovigen. Daar stelt hij met nadruk tegenover, dat een eed in geen enkel geval mag worden geschonden (XLV).

Maar wat moet worden gedaan, wanneer een verdrag gesloten is met twee partijen, die elkaar onderling gaan beoorlogen? Aan welke van de twee moet dan de beloofde hulp worden geboden? Het lijkt den defendens voor geen twijfel vatbaar, dat die partij moet worden geholpen, welke het recht aan haar zijde heeft. Wanneer de oorlog van beide zijden onrechtvaardig is, dan dient men zich bij geen enkele partij aan te sluiten. En dat de oorlog van beide zijden rechtvaardig zou zijn, kan zich gelukkig niet voordoen (XLVI). Wanneer echter twee met ons verbonden partijen oorlog moeten voeren tegen derden, dan zullen wij zo mogelijk beide moeten steunen en, als onze krachten dat niet toelaten, die partij, aan welke wij het meest verplicht zijn (XLVII).

De laatste kwestie betreft het eindigen van verdragen. Een verdrag kan eindigen 1) door het verstrijken van den tijdsduur, waarvoor het gesloten is, 2) door het in vergetelheid raken van het overeengekomene tengevolge van langdurige onderbreking, 3) door vrijwillige opzegging van beide kanten, op voldoende wijze bekend gemaakt, 4) door een nieuw verdrag, 5) door eenzijdige opzegging, 6) door den ondergang van een der partijen (XLVIII).

Indien Kyperus inderdaad, zoals gebruikelijk was, door de drie *dependentes exercitii causa* zijn eigen denkbeelden heeft willen laten verkondigen, dan kan er niet aan worden getwijfeld, dat hij zich van de opvattingen van de Scholastieke traditie inzake rechts- en staatsphilosophie op geen enkele wijze heeft willen distancieren. De „nieuwe filosofie” had, voor zover die hem bekend kon zijn, op deze punten weinig te bieden, maar hij heeft nergens blijk gegeven, naar nieuwe oplossingen voor de oude

vraagstukken te willen zoeken. Kyperus heeft zich in de gedachtenwereld der Aristotelisch-Stoïcijnse Scholastiek inzake recht en staat volkomen thuis gevoeld. Aan andere beginselen had hij op dit gebied geen behoefte.

Het professoraat van Kyperus te Breda heeft met dat al slechts vier jaren geduurd. Het kort verhaal van zijn verdere lotgevallen na zijn afscheid van de Illustre School kan echter indirect nog enig verder licht werpen op zijn wijsgerige overtuigingen.

KYPERUS HOOGLERAAR TE LEIDEN

Op 8 juni 1650 besloten Curatoren van de Leidse Hogeschool Kyperus als opvolger van E. Schrevelius tot gewoon hoogleraar in de geneeskunde te beroepen, op een salaris van f 1000,- en een vergoeding van f 200,- voor het Collegium practicum medicum ¹⁹⁷⁾. Alvorens hem van het beroep in kennis te stellen, wilden zij echter eerst de mening van den Prins van Oranje als Heer van Breda daarover vernemen ¹⁹⁸⁾. Van de zijde van den Prins schijnt geen bezwaar te zijn gemaakt, en dit moet op enigerlei wijze ter kennis van Kyperus zijn gekomen, want hij wachtte het officiële antwoord op zijn verzoek om ontslag te Breda niet af en berichtte in een brief van 3 augustus 1650, die in de vergadering van Curatoren van 9 augustus werd voorgelezen, dat hij bereid was, het beroep naar Leiden aan te nemen, maar tevens een hoger salaris verzocht ¹⁹⁹⁾. Op 14 augustus 1650 deelden de Bredase Curatoren Huygens en Heenvliet aan Kyperus mede, dat de Prins zijn verzoek inwilligde om Breda te mogen verlaten en naar Leiden te gaan; zij voegden daaraan toe, dat zij hem met spijt zagen vertrekken ²⁰⁰⁾. Ook aan Rivet betuigde Huygens persoonlijk zijn spijt over het heengaan van Kyperus ²⁰¹⁾. Op 19 september hield deze te Breda nog de lijkrede op zijn overleden collega Brosterhuisen ²⁰²⁾. De instrumenten, die hij voor zijn onderwijs in de anatomie en in de chemie gebruikt had, liet hij bij zijn vertrek in handen van Renesse achter ²⁰³⁾. Een opvolger werd niet benoemd.

De aanstelling van Kyperus tot hoogleraar te Leiden had plaats op 24 oktober 1650 ²⁰⁴⁾. De Senaat was echter niet tijdig over deze benoeming gehoord en besloot daarom op 25 oktober, dat nog denzelfden avond of daags daarna enkele leden privatim met Curatoren over deze aangelegenheid zouden gaan spreken en dat vervolgens de Rector Magnificus J. Triglandus samen met de vier assessoren officiël contact met Curatoren zou opnemen ²⁰⁵⁾. Voor de inauguratie van den nieuwen hoogleraar, waar Curatoren den dag van 26 oktober voor hadden bestemd, liet de Senaat, die

---

¹⁹⁷⁾ Zie noot 134.

¹⁹⁸⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 40.

¹⁹⁹⁾ *T.z.p.*

²⁰⁰⁾ Huygens en Heenvliet aan Kyperus, 's-Grav., 14 aug. 1650, Worp, V, nr. 5058.

²⁰¹⁾ Huygens aan Rivet, 's-Grav., 14 aug. 1650, Worp, V, nr. 5059

²⁰²⁾ Rivet aan Huygens, ongedateerd, Worp, V, nr. 5067.

²⁰³⁾ *Donatie-Boeck*, fol. 169.

²⁰⁴⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 40, noot 5.

²⁰⁵⁾ *T.z.p.*, 34, 35.

waarschijnlijk ook om andere dan louter formele redenen met de benoeming van Kyperus slechts weinig was ingenomen, opzettelijk alle voorbereidselen achterwege. Daarop besloten Curatoren in hun vergadering van dien dag den Rector Magnificus J. Triglandus en de hoogleraren Abr. Heidanus en D. Colonius te ontbieden en van hen een opheldering over deze weinig elegante handelwijze te verlangen. Met de geciteerden verschenen ook Ad. Vorstius en L. Barlaeus als afgevaardigden van den Senaat in de vergadering. Triglandus zette in een „langh verhael” uiteen, dat het niet mogelijk was geweest, op zo korten termijn den Senaat te convoceren, de uitnodigingen te verzenden en alles voor de plichtigheid gereed te maken, en hij verbond daaraan het verzoek, dat de Senaat voortaan tijdig van benoemingen van nieuwe hoogleraren in kennis zou worden gesteld. Curatoren waren echter door de uiteenzettingen van den Rector Magnificus in het geheel niet bevredigd en waarschuwdend bij monde van den Heer van Wimmenum²⁰⁶⁾ de afgevaardigden van den Senaat, dat zij een dergelijk blijk van geringerschatting van hun autoriteit niet nogmaals wensten te beleven en dat zij in geval van herhaling zich op zodanige middelen zouden beraden als zij tot handhaving van hun gezag nodig zouden achten. Na vertrek van de hoogleraren werd de inauguratie van Kyperus nader vastgesteld op 11 november²⁰⁷⁾.

Met Kyperus zelf waren Curatoren intussen nog niet klaar. In hun vergadering van 1 december 1650 werd een door hem ingediend verzoek behandeld, inhoudend, vooreerst dat de praktische oefeningen in de anatomie en het klinisch onderwijs in de ziekenhuizen in de *Series lectionum* zouden worden opgenomen²⁰⁸⁾, vervolgens, dat de opdracht van zijn *Anthropologia*²⁰⁹⁾ zou worden aanvaard en zijn salaris zou worden verhoogd. Besloten werd, Kyperus voor de kosten van zijn verhuizing van Breda naar Leiden f 200,- te vergoeden, maar de beslissing inzake de verdere onderdelen van zijn verzoek in beraad te houden²¹⁰⁾. Dat Curatoren niet genegen waren, de anatomie aan Kyperus over te laten – Heurnius was met emeritaat gegaan – kan hieruit worden opgemaakt, dat zij op 9 februari 1651 Joh. van Horne (1621-1670) als opvolger van den kort te voren overleden Adr. van Valekenburg

²⁰⁶⁾ Amelis van den Bouckhorst, Heer van Wimmenum († 1669) was van 1643 tot zijn dood Curator van de Leidse Hogeschool; NNBW, IV, 262-263.

²⁰⁷⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 42-43.

²⁰⁸⁾ Hieraan is in de *Series* van het zomersemester van 1654 gevolg gegeven; Molhuysen, *Bronnen*, III, Bijl. 687.

²⁰⁹⁾ A. Kyperus, *Anthropologia corporis humani contentorum et animae naturam et virtutes secundum circularem, sanguinis motum explicans*, Ldn., 1650, 21660.

²¹⁰⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 46.

(1581-1650) tot buitengewoon hoogleraar in dat vak aanstelden ²¹¹⁾. Daags te voren hadden zij Kyperus bij wijze van troostprijs voor de opdracht van zijn *Anthropologia* met f 60,- vereerd ²¹²⁾. Eerst een jaar later echter brachten zij zijn wedde en vergoeding, welke tot dan toe samen f 1200,- hadden bedragen, op f 1400,- ²¹³⁾.

De *Anthropologia, corporis humani contentorum et animae naturam et virtutes secundum circularem sanguinis motum explicans* (Ldn., 1650) moet tijdens het hoogleraarschap van Kyperus te Breda of reeds eerder geschreven zijn, aangezien het in het jaar van zijn benoeming te Leiden verschenen is en de opdracht aan Curatoren de dagtekening draagt van 2 november 1650. In elk geval kan het geacht worden, de denkbeelden te bevatten, die de schrijver in zijn Bredase jaren aangaande den mens en zijn vermogens heeft gekoesterd ²¹⁴⁾. Het grootste gedeelte van het boek wordt ingenomen door de beschrijving van het menselijk lichaam en zijn delen; alleen de hoofdstukken XXI-XXV handelen over de ziel. Voor dit laatste verwijst de schrijver uitdrukkelijk naar zijn *Institutiones Physicae*, waarop hij slechts enkele aanvullingen en correcties zegt te willen geven. Sinds zijn eerste verblijf te Leiden is zijn overtuiging omtrent aard en eigenschappen der ziel dus niet noemenswaard gewijzigd. De desbetreffende hoofdstukken van de *Anthropologia* leveren dan ook geen nieuwe gezichtspunten op. Zij zijn naar Scholastieke methode opgebouwd uit het aanvoeren van tegenwerpingen, het nemen van een conclusie, waarvoor argumenten worden gegeven, en het weerleggen van de aangevoerde opwerpingen. Doorlopend tracht Kyperus de door hem gehuldigde opvattingen met het gezag van Aristoteles te dekken. Van de Cartesiaanse leer over den mens is in het gehele boek niet het geringste spoor te vinden; de tegenstanders, die Kyperus laat optreden, heeft hij gekozen uit de antieke commentatoren en de Scholastici van de Middeleeuwen en later.

Voor de uiteenzettingen over de ziel wordt een breed en stevig fundament gelegd door een grondige en uitvoerige verklaring en verdediging van de Aristotelische definitie van de ziel (530-538). Bij den verderen bouw van zijn betoog wijkt Kyperus echter aanmerkelijk van de historische leer van Aristoteles af. Zo neemt hij met J. Duns Scotus en het Augustinisme van de Scholastiek aan, dat het menselijk lichaam door een eigen vorm in zijn wezen bepaald wordt en niet identiek is met de *materia prima*. Ook met de theorie van de veelheid van wezensvormen betuigt hij wederom

²¹¹⁾ *T.z.p.*, 54.

²¹²⁾ *T.z.p.*

²¹³⁾ *T.z.p.*, 65.

²¹⁴⁾ Vgl. Suringar, *t.a.p.* (noot 143), 10-11.

zijn instemming. Aan den mens komen drie zielen toe, werkelijk van elkander verschillend en aan elkaar ondergeschikt, die samen den mens in zijn wezen bepalen (551). Kyperus is overtuigd, dat deze opvatting „met de waarheid en met Aristoteles” overeenstemt (554) en noch met de rechte rede, noch met de H.Schrift, noch met enig geloofsartikel in strijd is (562). De volgorde, waarin hij deze autoriteiten laat optreden, doet vermoeden, dat de waarheid en de rechte rede, die haar leert ontdekken, per saldo toch bij hem boven alle vormen van gezag in philosophicis praevaleren.

De vermogens van elke der drie zielen van den mens zijn niet *realiter*, maar *formaliter* van elkaar onderscheiden (569-572). Scotus wordt hier getrouwelijk gevolgd. De verstandelijke ziel mag niet worden beschouwd als *forma assistens*, zoals zij in het Platoonse denken der Middeleeuwen werd voorgesteld, maar als een echte *forma informans* (636). De argumenten voor de onsterfelijkheid, onder welke die van Thomas van Aquino, *Summa contra gentiles*, II, 79, stuk voor stuk door Kyperus worden opgesomd, zijn alle terug te brengen tot dezen *maior*: „Quidquid independens est a corpore quoad operandum, id etiam est independens a corpore quoad essendum” (656). De *minor* staat voor Kyperus vast: de verstandelijke ziel heeft inderdaad een eigen werkzaamheid onafhankelijk van het lichaam. In hoever ook de andere zielen van den mens bij die werkzaamheid zijn betrokken, laat hij buiten beschouwing.

In 1655 was Kyperus aan de beurt om de functie van Rector Magnificus te vervullen ²¹⁵) en reeds aanstonds zag hij zich in de hernieuwde onenigheden rond de Cartesiaanse wijsbegeerte betrokken. Nog steeds was het besluit van Curatoren van 20 mei 1647 van kracht, waarbij den hoogleraren gelast werd „sich te onthouden van den name van des Cartes voortaan te laten drucken off stellen in de Theses, onder haer praesidie te defenderen ende oock van den selven naem ende opinie mondeling in hare disputationes te gebruiken” ²¹⁶), maar verdediging en bestrijding van de Cartesiaanse denkbelden hadden in de verschillende faculteiten vrijwel ongehinderd voortgang gevonden. De hoogleraar in de wiskunde Fr. van Schooten Jr. (1615-1660), die met Descartes nauwe persoonlijke relaties had onderhouden, de mathematische figuren voor de meeste van zijn werken had vervaardigd en de *Geométrie* in het Latijn had vertaald en uitgegeven (Ldn., 1649), maakte zijn studenten vertrouwd met de opvattingen van Descartes over de wiskunde en haar betekenis voor de natuurwetenschap en bereidde

²¹⁵) Molhuysen, *Bronnen*, III, 95.

²¹⁶) *T.z.p.*, 5.

hen aldus op het aanvaarden van de wijsgerige beginselen van het Cartesianisme voor ²¹⁷⁾. Het leek soms, of Curatoren niet zo afkerig waren van de nieuwe wijsbegeerte als zij voorgaven: de benoeming van Abr. Heidanus in 1648 en van Joh. de Raey in 1653, van wie men kon weten, dat zij het Cartesianisme gunstig gezind waren, is anders moeilijk te verklaren. „Het was hun allereerst te doen, zegt Cramer terecht ²¹⁸⁾, om den bloei te verhoogen van de Hoogeschool, die aan hunne zorg was toevertrouwd, maar tevens er voor te waken, dat de rust niet werd verstoord.” Nu en dan werd echter de druk van kerkelijke zijde te sterk en konden Curatoren niet laten, weer eens een maatregel ter zake te nemen. Op 15 augustus 1654 hadden zij aan den hoogleraar in de wijsbegeerte Joh. de Raey (1622–1702) voor de opdracht van zijn *Clavis philosophiae naturalis, seu introductio ad naturae contemplationem Aristotelico–Cartesiana* (Ldn., 1654) een bedrag van f 100,- toegezegd ²¹⁹⁾, maar in hun vergadering van 8 februari 1655 kwamen zij daarop terug en besloten, dat in alle exemplaren van de Raey's boek de naam van Descartes uit den titel moest worden geschrapt en dat aan den schrijver een bedrag van f 50,- zou worden uitgekeerd, zonder dat daarbij van zijn boek enige melding zou worden gemaakt ²²⁰⁾.

In dezelfde vergadering van 8 februari 1655 werd door Kyperus als Rector Magnificus onder de aandacht van Curatoren gebracht, dat er sinds enigen tijd onder de hoogleraren onenigheden waren ontstaan door verschillen van opinie op wijsgerig gebied en wel het eerst tussen de professoren A. Stuart (1591–1654) en A. Heereboord. De eerste is bekend gebleven als een aanhanger van de Aristotelische wijsbegeerte in haar meest conservatieve vorm, de tweede had zich, zoals wij gezien hebben ²²¹⁾, reeds bij zijn intrede in zeer lovende termen over Descartes als kampioen van het moderne natuuronderzoek uitgelaten en was daarna herhaaldelijk ter verdediging van Descartes tegen aanvallen van theologische zijde opgetreden ²²²⁾. Naar het zeggen van Kyperus had het verschil van mening inzake de Cartesiaanse filosofie sinds kort zich ook in de Faculteit der godgeleerdheid geopenbaard en wel naar aanleiding van de publieke verdediging van stellingen, enerzijds onder praesidium van Abr. Heidanus, anderzijds onder dat van J. Hoornbeek. De inhoud van deze stellingen doet hier niet ter zake; Heidanus liet daarin de progressief–Cartesiaanse, Hoorn-

²¹⁷⁾ NNBW, VII, 1110–14; *Ned. Cart.*, 79.

²¹⁸⁾ Cramer, *t.a.p.*, 61.

²¹⁹⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 93.

²²⁰⁾ *T.z.p.*, 107.

²²¹⁾ Zie blz. 17.

²²²⁾ Sassen, *Wijsb. Ned.*, 149.

beek de traditioneel-Aristotelische beschouwingswijze poneren. De verzekering van Kyperus, dat „de Cartesiaensche Philosophie in gene andere academien openbaerlyck wert geleerd²²³⁾”, moet echter eerder als een uiting van *wishful thinking* worden verstaan dan als een objectieve weergave van den stand van zaken. Ook de bewering, dat het Cartesianisme voor onderwijs en studie in de Faculteit der geneeskunde schadelijk was, moet voor zijn rekening worden gelaten. Misschien stond hem bij het uitspreken daarvan een passage voor ogen uit de *Fundamenta medicinae* (3de druk, Leuven, 1654) van zijn tegenstander Plempius, waarin hij kort te voren nog de vernietigende *Responsio* van Daniël Vermost aan zijn adres had gelezen²²⁴⁾. Hoe het zij, het is duidelijk, dat Kyperus op zijn vraag, hoe hij zich als Rector Magnificus in deze te gedragen had, van Curatoren een afwijzend oordeel over het opdringend Cartesianisme en zijn begunstigers verwachtte. Het achtbaar College ging echter niet over één nacht ijs, maar besloot, eerst een nauwkeurig onderzoek in te stellen naar de mate, waarin de Cartesiaanse filosofie zo in de publieke colleges en oefeningen als in private lessen verkondigd en verdedigd werd, en dan in de vergadering van 23 februari weer op de zaak terug te komen²²⁵⁾.

Dat Curatoren echter ook toen niet a priori afwijzend stonden tegenover nieuwigheden in de filosofie, blijkt ook hieruit, dat zij in de vergadering van 8 februari aan Heereboord een verering van f 50,- toekenden voor de opdracht van zijn *Equipvella logica* (Lnd., 1655, meermalen herdrukt). Toch gaven de ingewonnen informaties hun aanleiding tot verdere maatregelen tegen het Cartesianisme. Op 24 februari 1655 werden eerst de hoogleraren in de theologie Heidanus, Coccejus en Hoornbeek en daarna die in de filosofie, Heereboord, Bornius en de Raey, in de vergadering ontboden. De theologen verzekerden eenstemmig, dat de geruchten, als zouden onder hen onenigheden ontstaan zijn ter zake van de Cartesiaanse wijsbegeerte, van elken grond ontbloot waren, maar beklagden zich erover, dat de professoren van de filosofie zich niet ontzagen, bijwijlen de grenzen van hun vakgebied te overschrijden en het terrein van de theologie te

²²³⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 107.

²²⁴⁾ Zie blz. 42. – Plempius schrijft: „Talia (de beginselen van Descartes) tanquam vera adolescentes docere, imprudenter agitur, imo addo et reipublicae perniciose. Juvenes enim illa doctrina informati ad altiores scientias capessendas sunt inepti. Amplius dico; vitae suae et valetudini sunt nocituri; quemadmodum accidit ipsi Philosophiae istius redintegratori Cartesio... Ego auguror, vos per Philosophiam Aristotelicam saniores et diutius victuros”. *Fundamenta medicinae*, Leuven, ³1654, 377. – Het citaat bij Bouillier, *t.a.p.*, I, 256, noot 2, is niet geheel correct.

²²⁵⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 107; Siegenbeek, *t.a.p.*, I, 175; Cramer, *t.a.p.*, 65.

betreden. Curatoren konden daarop niets anders doen dan hun voldoening uitspreken over de onverwachte eensgezindheid onder de theologen en hen aan te sporen op denzelfden voet voort te gaan. Tevens verzochten zij hen echter, zich te willen bezinnen op de meest dienstige middelen tot beteugeling van de al te grote vrijheid van filosoferen, waar hun collega's in de wijsbegeerte zich aan schuldig maakten. Verder werd opnieuw vastgelegd, dat de vroegere bepalingen tegen de Cartesiaanse filosofie nog steeds van kracht waren, en dat de professoren van de wijsbegeerte noch in hun lessen, redevoeringen of disputen of in enige andere openbare handelingen, noch in hun geschriften het Cartesianisme mochten verkondigen of verdedigen, elke vermelding van naam en systeem van Descartes, pro of contra, achterwege moesten laten en zich moesten houden binnen de perken van de aangenomen Aristotelische of Peripatetische wijsbegeerte; bovendien moesten zij zich ervoor wachten, het terrein van de theologie te betreden ²²⁶).

Kyperus kon tevreden zijn; hij wist nu, waar hij zich als Rector aan had te houden, en mocht vertrouwen, dat door de genomen besluiten de positie van de traditionele Aristotelische wijsbegeerte voor goed veilig was gesteld. De uitwerking van de maatregelen tegen het Cartesianisme heeft hij echter niet meer mogen beleven. Nog tijdens zijn rectoraat is hij op 15 september 1655 te Leiden aan de pest overleden. De gebruikelijke lijkrede werd uitgesteld, niet alleen omdat een groot deel van de academische gemeenschap de besmette stad was ontvlucht, maar ook omdat Kyperus' weduwe, Catharina van Linderhuysen, aan den pro-rector Heidanus had medegedeeld, dat zij niet over voldoende bijzonderheden betreffende het leven en de familie van den overledene beschikte en dat niemand ter plaatse was om die te verschaffen. ²²⁷).

De *Institutiones medicae* (A'dam, 1654) van Kyperus, een navolging van J. Fr. Fernelius, *Libri VII de physiologia*, die reeds van het eerste begin der Universiteit een belangrijke plaats in het geneeskundig onderwijs te Leiden hadden ingenomen ²²⁸), behoeven hier evenmin te worden besproken als zijn *Collegium medicum* (Ldn., 1655). Beide werken dateren uit zijn tweede verblijf te Leiden en zijn voor ons onderwerp niet rechtstreeks

²²⁶) Molhuysen, *Bronnen*, III, 109; Siegenbeek, *t.z.p.*

²²⁷) Molhuysen, *Bronnen*, III, 109.

²²⁸) G. C. B. Suringar, *De twee eerste hoogleeraars in de geneeskunde te Leiden*, NTGen., 1860, in: *Bijdragen*, 14, 22. — Een verzamelwerk van den Fransen medicus en wiskundige J. Fr. Fernel of Fernelius (1497-1558), getiteld *Medicina* (Parijs, 1554), is onder den titel *Universa medicina* talrijke malen herdrukt, o.a. Ldn., 1645; in laatstgenoemde uitgave loopt de *Physiologia* van blz. 13 tot blz. 341.

van belang. In het eerste boek van de *Institutiones medicae*, handelend over den mens als voorwerp der geneeskunde, is de inhoud van de *Anthropologia* in verkorten vorm grotendeels overgenomen ²²⁹). De *Disputationes politicae* van de drie Poolse studenten, die hij in zijn *Collegium medicum* nog eens liet afdrukken, zijn hierboven reeds behandeld ²³⁰). De Aristotelische overtuiging van Kyperus is tot zijn dood ongeschokt gebleven en zelfs aan een eigentijdse vernieuwing van de Aristotelische wijsbegeerte heeft hij nauwelijks behoefte gevoeld.

---

²²⁹) J. Banga, *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*, Leeuw., 1868, 409; Suringar, *t.a.p.*, 11.

²³⁰) Zie blz. 46-59.

BORNIIUS HOOGLERAAR TE LEIDEN

Tot de hoogleraren van de philosophie, die op 24 februari 1655 door de Leidse Curatoren werden opgeroepen, behoorde, zoals wij zo juist hebben gezien, ook Henricus Bornius. Ook zijn belevenissen na zijn kortstondig professoraat te Breda moeten ter juiste bepaling van zijn plaats in het wijsgerig onderwijs in Nederland bij deze studie worden betrokken. In de Resoluties van Curatoren was zijn naam voor het eerst weer genoemd op 8 augustus 1652, toen hij met Arn. Senguerdius (1610–1667) en Joh. de Raey in aanmerking werd gebracht voor een hoogleraarschap in de wijsbegeerte naast Stuart en Heereboord ²³¹). Op 30 augustus 1652 benoemden Curatoren hem tot buitengewoon hoogleraar op een salaris van f 1000,- ²³²), maar eerst op 20 oktober gaven zij hem van die benoeming kennis. Bornius ging niet aanstonds op het aanbod in, maar berichtte op 25 oktober, dat hij te Breda een gewoon hoogleraarschap bekleedde en behalve een tractement van f 1000,- het voordeel van vrije woning genoot ²³³), en op die gronden verhoging van het hem toegezegde salaris verlangde ²³⁴). De eis van een gewoon hoogleraarschap werd door hem in zijn brief niet gesteld en misschien heeft het hem en zijn vrienden te Breda, met wie hij over het beroep naar Leiden moet hebben gesproken, niet duidelijk voor ogen gestaan, welke positie hem door Curatoren in de Faculteit aldaar werd toegedacht. De Bredase jurist-litterator Jan de Vliet of Janus Vlitius (1620–1666) ²³⁵) berichtte nl. al op 8 november 1652 aan den Leidsen diplomaat-philoloog Nic. Heinsius (1620–1681) ²³⁶), dat Bornius naar Leiden ging vertrekken om daar zijn philosophie te doceren, „supra numerum, non extra ordinem” ²³⁷), en herhaalde die formule nog eens in een brief van 5 februari 1653 aan hetzelfde adres ²³⁸). Dat het aanstaand vertrek van Bornius te Breda als een groot verlies werd gevoeld, kan worden opgemaakt uit de ontboezeming van Vlitius in zijn eerstgenoemden brief; „Ita spes omnis Scholae Illustris cum illo moritur”. Bornius zelf maakte, zo schreef Vlitius in zijn tweeden

²³¹) Molhuysen, *Bronnen*, III, 68.

²³²) *T.z.p.*, 69.

²³³) Inderdaad is hem op 21 februari 1653 voor vijf jaren door hem betaalde huishuur f 1000,- vergoed. ARA, fol. 222.

²³⁴) Molhuysen, *Bronnen*, III, 74.

²³⁵) NNBW, III, 1321–22.

²³⁶) NNBW, II, 557–560.

²³⁷) Vlitius aan N. Heinsius, 's-Grav., 8 nov. 1652. bij: P. Burman, *Sylloge epistolarum*, Ldn., 1727, III, 746.

²³⁸) Vlitius aan N. Heinsius, Breda, 5 febr. 1653, Burman, *t.a.p.*, 748.

brief, wel voorbereidselen voor zijn verandering van werkkring, maar hij bleef nog in onzekerheid zolang de Prinses hem nog geen ontslag had verleend.

De Leidse Curatoren maakten overigens ook geen haast met de zaak en besloten eerst op 9 februari 1653, niet verder te gaan dan hun eerste aanbod en aan Bornius mede te delen, dat de Statuten van de Universiteit niet toelieten, nog een gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte aan te stellen ²³⁹), maar dat bij de eerstvolgende vacature met zijn belangen rekening zou worden gehouden ²⁴⁰). Bornius schijnt zich daarbij te hebben neergelegd en, nadat 10 juni 1653 ook Joh. de Raey tot buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte was aangesteld ²⁴¹), konden Curatoren in overleg met Rector en Assessoren op 26 augustus tot verdeling van de leeropdrachten in de wijsbegeerte overgegaan: Stuart zou metaphysica te doceren krijgen, Bornius ethica, de Raey physica en Heereboord logica. Bornius zou als eerder benoemde rang en zitting hebben vóór de Raey ²⁴²).

Bornius was bij die gelegenheid te Leiden aanwezig, maar lang kan hij zich daar niet hebben opgehouden, want Vlitius schreef 6 september 1653 aan Heinsius, dat *ὁ περιπατητικός* Bornius van zijn reis was teruggekeerd ²⁴³). Misschien moet uit het Griekse praedicaat worden opgemaakt, dat hij op die reis nog meer plaatsen bezocht had, maar Vlitius zou dat zeker niet hebben gebruikt, als hij zijn vriend niet als een aanhanger van de Peripatetische School beschouwde. Op 20 september werd hem ontslag als hoogleraar te Breda verleend tegen eind oktober en werd hem op zijn verzoek zijn salaris tot dien datum uitbetaald ²⁴⁴). Omstreeks half oktober is hij naar Leiden verhuisd ²⁴⁵).

Nadat de nieuwe hoogleraar in de ethica op 29 oktober door den Leidsen Senaat was aanvaard ²⁴⁶), werd zijn oratie door Curatoren vastgesteld op 11 november. Voor de kosten van zijn

---

²³⁹) In artikel I van de Statuten van 1631 werd bepaald: „Dat de senaet... sal bestaen uyt twaelf ordinaris Professoren, te weeten uyt yder faculteyt drye, ... ten ware het voors. getal om eenige gewichtige oirsaecken bij den Curateuren... naer gelegenheyt mochte werden vermindert ofte vermeerderd, doch nyet excederende 't getal van vijftien"; Molhuysen, *Bronnen*, III, Bijl. 596. – Het getale van vijftien was reeds overschreden, zodat zeker geen nieuwe gewoon hoogleraar mocht worden aangesteld.

²⁴⁰) Molhuysen, *Bronnen*, III, 74.

²⁴¹) *T.z.p.*, 76.

²⁴²) *T.z.p.*

²⁴³) Vlitius aan N. Heinsius, Breda, 6 sept. 1653, Burman, *t.a.p.*, 750.

²⁴⁴) ARA, 1061, fol. 223, 225.

²⁴⁵) Vlitius aan N. Heinsius, Breda, 27 oct. 1653, Burman, *t.a.p.*, 752: „Bornius ante XIV dies Lugdunum transmigravit.”

²⁴⁶) Molhuysen, *Bronnen*, III, 71.

verhuizing werd hem een bedrag van f 200,- vergoed ²⁴⁷⁾. Enigen tijd later liep echter te Breda het gerucht, dat het hem te Leiden finantiëel niet voor den wind ging; hij zou zelfs zijn salaris met een ander moeten delen. Als dat waar was, zo meende Vlitius ²⁴⁸⁾, dan had hij beter kunnen blijven, waar hij was. Uit de stukken blijkt echter daarvan niets; het verhaal van Vlitius zal een kleine-stadspraatje geweest zijn.

Voor de oratie, die Bornius op den vastgestelden datum van 11 november 1653 „in splendidissimo et frequentissimo auditorio” te Leiden uitsprak, had hij niet, zoals men zou mogen verwachten, een onderwerp gekozen uit het hem toegewezen probleemgebied, dat van de ethica, maar aan een meer algemeen onderwerp van actuelen aard de voorkeur gegeven en zijn rede betiteld *De vera philosophandi libertate* (Ldn., 1654). Over de vrijheid van filosoferen, haar inhoud en haar grenzen, was de laatste jaren al zoveel te doen geweest, dat het den nieuwen hoogleraar van belang leek, nog eens duidelijk uiteen te zetten, wat daar *wel* en wat daar *niet* onder moet worden verstaan; daarbij liet hij van meet af blijken, dat hij niet Descartes of andere nieuwlichters, maar Aristoteles als voorbeeld en leidsman van de ware vrijheid van filosoferen beschouwde.

Noch de gunst van de Oranjevorsten, noch de genoegens van het verblijf te Breda en de zoete banden van vriendschap daar gesloten, noch welke andere redenen ook hadden den spreker naar zijn zeggen kunnen weerhouden, aan de roepstem van Leiden's Curatoren gehoor te geven (3). Ook had hij geen onderwerp kunnen vinden, dat beter paste bij de illustre plaats, waar hij sprak, bij de woelige tijden, die men beleefde, en bij hem zelf, dan juist dat over de vrijheid van het wijsgerig denken. Alvorens dat onderwerp aan te snijden, liet hij niet na, in de meest barokke overdaad van het 17de-eeuws Latijn te verzekeren, dat hij in eenvoudige termen zou spreken (5).

De vrijheid van wijsgerig denken bestaat nu voor Bornius hierin, dat de beoefenaar der wijsheid en de zoeker naar waarheid niet door de voorschriften van enigen schrijver of door enige leer is gebonden en daardoor gehouden zou zijn, bepaalde denkbeelden nolens volens te verdedigen, maar integendeel alleen aan de rede als enigen en zekersten regel van waarheid gehoorzaamt en zich de volledige en van geen sterveling afhankelijke bevoegdheid voorbehoudt om alle bedenksels van het menselijk verstand en alle leerstellingen te toetsen aan de heilige en onveranderlijke

²⁴⁷⁾ *T.z.p.*, 79.

²⁴⁸⁾ Vlitius aan N. Heinsius, Breda, 1 dec. 1653, *Burman, t.a.p.*, 754.

wetten van de natuur, of liever van den Schepper en Bestuurder van alle dingen, God, die deze wetten in de natuur heeft gelegd, en ze naar die wetten te beoordelen (6).

De echte wijsgeer staat dan ook vrij tegenover de denkers van de Oudheid en die van later tijd. De wijsheid van de Ouden heeft voor hem slechts in zover waarde, als hij door eigen onderzoek de bevestiging heeft gekregen, dat zij uit de bronnen der natuur zelf getrouwelijk getrokken is (10). Wijsheid is immers kennis der waarheid en waarheid is niets anders dan de overeenstemming van ons verstand, niet met de meningen en de opvattingen der mensen, maar met de dingen zelf, zoals Aristoteles, „sciendi sapiendique magister”, ons heeft geleerd. Die overeenstemming komt echter dan eerst tot stand, wanneer de dingen zó door het verstand worden begrepen, als zij in zichzelf zijn (10).

Zelfstandig onderzoek van de natuur in haar vollen omvang zal dus nodig zijn om tot kennis der waarheid te geraken. Ook daar heeft Aristoteles het voorbeeld van gegeven en de onderzoeker van nu blijft trouw aan de beginselen van den Stagiriet, wanneer hij dat voorbeeld volgt. God heeft immers gewild, dat het schone en bewonderenswaardige schouwspel der natuur voor een ieder toegankelijk zou zijn, zodat ieder dat aan eigen beschouwing kan onderwerpen en onder leiding, niet enkel van mensen, maar ook van de natuur zelf, kennis kan opdoen van de dingen, die in haar zijn vervat (12). De sinds de Middeleeuwen zo dikwijls herhaalde gedachte van Bernard van Chartres († 1124/30), dat wij als dwergen zijn op de schouders van reuzen en dat wij het aan hen te danken hebben, indien wij meer en verder zien dan zij²⁴⁹), werpt Bornius met verontwaardiging van zich af. Wij zijn van geen kleinere gestalte dan die ons voorgingen, maar dank zij hun werk staan wij thans hoger dan zij en zijn wij zelf tot verder zien in staat (14). Geen wonder dan ook, dat onze tijd ontdekkingen heeft beleefd en uitvindingen tot stand heeft gebracht, waar het voorgeslacht nog niet aan kon denken (15). De menselijke kennis gaat zonder ophouden verder en bewijst daarmee tevens op elk moment haar beperktheid. Volmaakte wijsheid is immers nooit in een mens gevonden en zal nooit in iemand worden gevonden (17). Het heeft God nu eenmaal behaagd, de gaven van het verstand over den tijd en over de mensen te verdelen en de schatten van de natuur niet in eens en tegelijk voor een ieder open te stellen (19). Als de Ouden het kompas, het buskruit, de boekdrukkunst hadden gekend, dan zou de aarde een ander aanschijn hebben gekregen en de geschiedenis een ander verloop hebben gehad (19). Maar

²⁴⁹) Sassen, *Patristische en Middeleeuwse Wijsbegeerte*, 139.

naarmate de kennis voortschrijdt, wordt het steeds duidelijker dat wij nog heel wat te leren hebben (20).

Nu is echter de verscheidenheid van meningen onder de geleerden zo groot, dat alleen al daarom de vrijheid van oordelen voor een ieder moet worden opgeëist (20). Dat het Bornius daarmee ernst is, laat hij blijken door zich ook door Aristoteles zijn vrijheid niet geheel te laten ontnemen. Wel blijft Aristoteles voor hem de vorst der wijsgeren, de enige adelaar onder de geleerden, de behoeder der wijsheid en de eerste van alle onderzoekers der natuur (22), maar ook hij was mens en week wel eens van het pad der waarheid af. Verschillende van zijn theorieën zijn beslist onaannemelijk: het zijn voor den Christen denker Bornius die, welke de Scholastiek al sinds de 12de eeuw als onverenigbaar met de Christelijke leer had afgewezen: de eeuwigheid der wereld, de loochening van het persoonlijk voortbestaan en de doelstelling van het menselijk handelen in het aardse leven (23). Dat neemt niet weg, dat niemand ooit blij heeft gegeven van grotere vrijheid bij het beoefenen van de wijsbegeerte dan ons aller leider en meester Aristoteles (28). De fout van het voorgelicht is echter geweest, dat het te lang met de ogen van anderen gekeken en naar anderen geluisterd heeft; daardoor is de geestdrift voor het eigen zelfstandig denken verzwakt en zijn de echte wijsgeren in de wereld zeldzaam geworden (26).

Zo gezien, blijft er maar één wijsbegeerte over, waar men zich, naar het oordeel van Bornius, met een gerust hart bij kan aansluiten: de wijsbegeerte nl., die de eclecticische (*ἐκλεκτική*) genoemd wordt (29). Wat die wijsbegeerte precies inhoudt en waarin zij, afgezien van de juist genoemde onaanvaardbare theorieën, van Aristoteles afwijkt, laat Bornius na te vermelden. Van opname van Cartesiaanse elementen is zeker voor hem geen sprake en hij meende dan ook goed te doen met zijn rede te besluiten met een dubbele waarschuwing, die onmiskenbaar gericht was tot de Cartesiaanse nieuwlichters in zijn naaste omgeving (30).

Vooreerst moeten wij volgens den spreker er ons voor wachten, onder het mom van vrijheid van denken de bandeloosheid na te volgen van hen, die zó door de begeerte van nieuwigheden bezeten zijn, dat zij zonder bedenken zich dáárvan tot slaaf maken en Aristoteles, Plato en andere groten in de wijsbegeerte zonder meer verwerpen, tot schade voor de wetenschap en in ondank jegens de Ouden, aan wie ook zij zoveel te danken hebben.

Vervolgens behoort men bij de beoefening van de vrijheid van denken anders te werk te gaan bij het onderwijs aan jongeren en beginners dan bij degenen, die reeds tot zelfstandige denkers zijn uitgegroeid. De eersten immers hebben een vasten leidsman en

een strenge discipline des geestes nodig; de laatsten kunnen die zonder schade ontberen. Wie zal er nu een betere en meer betrouwbare leidsman zijn dan Aristoteles, die reeds gedurende negen eeuwen in de scholen is voorgegaan ²⁵⁰) en met behulp van wiens wijsbegeerte de hogere academische studiën hier te lande en elders in Europa tot zo hogen bloei zijn gekomen? Wanneer de jeugd echter door de leer van Aristoteles den geest zal geoefend hebben en met zijn hulp de nodige rijpheid van oordeel zal hebben verkregen, dan kan haar de vrijheid worden gelaten om de leerstellingen van alle scholen te onderzoeken en vooral om de geheimen der natuur zelfstandig te doorgaan (30).

Bij het aanhoren van de rede van Bornius moet het zijn naasten ambtgenoten Heereboord en de Raey duidelijk zijn geworden, dat zij bij hun pogingen tot synthese van een verjongd en „open” Aristotelisme met de „nieuwe wijsbegeerte”, die door Descartes hier het eerst was verkondigd, niet op hem zouden kunnen rekenen. Wel was ook hij bereid zijn Aristotelisme volgens de richtlijnen, die Fr. Burgersdijk (1590-1635) reeds enkele decennia geleden daartoe had uitgestippeld, naar de eisen van den tijd een vernieuwing te doen ondergaan en zich voor denkfouten van andere herkomst dan het *Corpus Aristotelicum* en zijn commentatoren van de Oudheid en de Middeleeuwen open te stellen, maar op toenaadering tot het Cartesianisme had hij in zijn rede geen enkel uitzicht geopend. Voor zijn aansporing tot zelfstandig natuuronderzoek had hij een beroep op Descartes niet nodig. Van de Cartesiaanse methode verwachtte hij bij dat onderzoek geen licht. Wat Heereboord en wellicht reeds vóór hem du Ban had gedaan: de studenten, zij het onder het nodige voorbehoud en met de vereiste omzichtigheid, met de beginselen van de Cartesiaanse wijsbegeerte vertrouwd maken, was zelfs door den nieuwen hoogleraar in bedekte, maar daarom niet minder duidelijke termen afgekeurd. Het door hem gehuldigde kentheoretische realisme in den geest van Aristoteles was trouwens evenmin te verenigen met de Cartesiaanse kennisleer als met de vaak sterk emotioneel gekleurde uitingen, waarmede Bornius' vereerde vriend Gassendi zich in zijn *Exercitationes paradoxicae* (1624) tegen de Aristotelici gekeerd had. Noch door Descartes, noch door Gassendi wenste Bornius zich bij zijn onderwijs te laten leiden.

In de teleurstelling van de *collegae proximi* in de wijsbegeerte en van hun geestverwanten in de theologische faculteit is wellicht

---

²⁵⁰) De kennis van de geschiedenis der wijsbegeerte laat den spreker hier in den steek: in de achtste eeuw was zeker nog geen sprake van een receptie van Aristoteles in de scholen van Europa.

ook de ware reden te zoeken, waarom de Senaat onder het rectoraat van Abr. Heidanus zich op formele gronden verzette tegen de bevordering van Bornius tot gewoon hoogleraar, waartoe Curatoren 17 augustus 1654 op diens herhaald verzoek hadden besloten ²⁵¹). De Senaat beriep zich daarbij op het voorschrift van de Statuten, waarop Curatoren zelf in 1653 hun weigering van het gewoon hoogleraarschap aan Bornius hadden gegrond ²⁵²), en verklaarden, dat de hoogleraren door hun ambtseed verplicht waren, ook aan dat voorschrift de hand te doen houden ²⁵³). Een bespreking van Rector en Assessoren met Curatoren op 28 september 1654 leverde geen resultaat op: Curatoren namen de verantwoordelijkheid voor het overschrijden van het vastgestelde aantal hoogleraren op zich ²⁵⁴). Daarop besloot de Senaat in beroep te gaan bij de Staten van Holland en van het desbetreffende artikel een interpretatie of een dispensatie te vragen. Toen Heidanus echter begin oktober 1654 met het rekest van den Senaat ²⁵⁵) in den Haag arriveerde, was de vergadering der Staten op het punt uiteen te gaan en leek het hem, na overleg met enkele leden, de voorkeur te verdienen, de aanbieding uit te stellen ²⁵⁶). In afwachting van een definitieve beslissing liet toen de Senaat op 9 oktober 1654 Bornius onder voorbehoud van alle rechten en privilegiën voorlopig in zijn midden toe ²⁵⁷).

Bornius kon de overtuiging koesteren, dat hij dank zij de bescherming van Curatoren den strijd had gewonnen, en hij moet dat ook aan Vlitius, die hem in januari 1655 te Leiden kwam bezoeken, hebben doen blijken ²⁵⁸). Toch was hij met de voorwaardelijke toelating tot den Senaat niet tevreden. Aanvankelijk nam hij den schijn aan, zich bij de genomen beslissing neer te leggen, waarschijnlijk omdat onder het rectoraat van den Cartesiaan Heidanus op steun van den Senaat niet te rekenen viel, maar toen in 1655 zijn oud-collega van Breda en geestverwant Alb. Kyperus het rectoraat bekleedde, kon hij zich sterker voelen. In de Senaatsvergadering van 3 juni van dat jaar beklagde hij zich in bittere bewoordingen, dat in de stukken betreffende zijn toelating tot het gewoon hoogleraarschap passages voorkwamen, die onwaar en voor hem onaannemelijk waren, en hij voegde daaraan toe, dat hij weigerde, bij de gratie van zijn collega's,

²⁵¹) Molhuysen, *Bronnen*, III, 93.

²⁵²) Zie blz. 70.

²⁵³) Molhuysen, *Bronnen*, III, 83.

²⁵⁴) *T.z.p.*, 94.

²⁵⁵) *T.z.p.*, Bijl. 693.

²⁵⁶) *T.z.p.* 85.

²⁵⁷) *T.z.p.*, 83-85, 93-94.

²⁵⁸) Vlitius aan N. Heinsius, Breda, 31 jan. 1655, Burman, *i.a.p.*, 759.

onder voorwaarden of tijdelijk hoogleraar te zijn, maar verlangde onvoorwaardelijk te worden toegelaten. Ook vroeg hij afschrift van de desbetreffende stukken en van de twee concept-reksten aan de Staten, waarin naar zijn zeggen uitdrukkingen voorkwamen, die beledigend waren voor Curatoren en hun gezag ondermijnden. Als hem geen genoegdoening gegeven werd, zou hij zich tot hogere instanties wenden. Toen de jurist J. Maestertius (1610-1658) zijn beweringen een schoonklinkende leugen noemde, antwoordde hij verbeterd: „Je liegt zelf”. Verschillende hoogleraren gaven blijk van hun verontwaardiging over zulk onwaardig gedrag door de zaal te verlaten ²⁵⁹).

In de eerstvolgende bijeenkomst van den Senaat, op 8 juni, toonde de Rector Kyperus zijn misgenoegen over hetgeen in de vorige vergadering was voorgevallen en hij bezwoer de aanwezigen, te zamen met hem ervoor zorg te willen dragen, dat in het vervolg in den Senaat alles zó zou verlopen als het Christenen, geleerden en collega's paste ²⁶⁰). Toen nu in de vergadering van 14 juni de kwestie-Bornius opnieuw ter sprake kwam, bleek de meerderheid van mening te zijn, dat hij geen enkele reden tot klagen had, aangezien met betrekking tot zijn toelating niets was gedaan of in de Acta opgenomen, wat aan den eerbied voor zijn persoon te kort deed, terwijl Rector en Senaat uitsluitend voor het behoud van rechten en privilegiën van de Academie in het krijt waren getreden. De beschuldiging, dat de Senaat zich beledigend tegenover Curatoren had uitgelaten, miste naar het oordeel van deze leden elken grond en had alleen tot doel, Senaat en Curatoren tegen elkaar op te zetten. In de veronderstelling, dat Bornius werkelijk voornemens was, met zijn collega's in vrede te leven, waren zij echter bereid, een passage in de Acta te laten opnemen, ontworpen door den jurist A. Vinnius (1588-1657), waarin de bedoelingen van den Senaat duidelijk waren geformuleerd ²⁶¹).

De minderheid beschouwde dit als nutteloos. Het was bekend, dat Bornius altijd een lastig karakter gehad had, en men kon zich daarvoor beroepen op het getuigenis, dat door niemand minder dan Kyperus zelf over leven en wandel van Bornius te Breda in den Senaat was uitgebracht. Van het oogenblik, dat Bornius te Leiden den voet had gezet, was hij begonnen, twist en tweedracht te zaaien, zich van zijn vrienden te distancieren, aanklachten bij den Senaat in te dienen en naar vervalsingen in de Acta te speuren. Met de meerderheid waren deze leden het erover eens, dat het

²⁵⁹) Molhuysen, *Bronnen*, III, 97.

²⁶⁰) *T.z.p.*, 98.

²⁶¹) *T.z.p.*, Bijl. 700.

verzoek van Bornius om afschriften alleen ertoe strekte om onenigheid tussen Senaat en Curatoren te verwekken. Door iets toe te geven zou de Senaat den vrede niet bevorderen, maar den twistzieken collega nog meer wind in de zeilen blazen. De Senaat had eenvoudig zijn plicht gedaan en er bleef geen ander middel over om de eendracht te herstellen, dan dat Bornius zijn aanklacht introk en overtuigende blijken gaf, met zijn ambtgenoten in vrede te willen leven.

De twee partijen kwamen niet nader tot elkaar en Bornius bleef erbij, dat hem onrecht was aangedaan, dat hij onvoorwaardelijk tot gewoon hoogleraar was aangesteld en dat hij nooit zou toestaan, dat in de Acta van den Senaat een andere voorstelling van zijn benoeming voor het nageslacht werd vastgelegd. Daaraan voegde hij toe, dat deze zaak in de eerste plaats de Curatoren aanging, dat hij zich daarom niet bij het oordeel van den Senaat kon neerleggen en dat hij in beroep zou gaan bij degenen, die verplicht waren hem in bescherming te nemen. De Senaat ging onverrichterzake uiteen ²⁶²).

Den volgenden dag riep Kyperus de Assessoren samen om te beraadslagen over hetgeen in den Senaat was verhandeld, en aangezien al zijn pogingen tot herstel van den vrede vergeefs waren geweest, drong hij erop aan, dat zou getracht worden, in gemeenschappelijk overleg een oplossing voor de moeilijkheid te vinden. Men besloot, alle stukken, die op enigerlei wijze op de benoeming van Bornius betrekking hadden, nog eens van voor tot achter door te lezen, en toen dat geschied was, waren alle aanwezigen het erover eens, dat er in de stukken niets voorkwam, waardoor iemand zich terecht gekwetst kon voelen; men meende dan ook te mogen hopen, dat ook Bornius door de lezing tevreden gesteld zou worden en men achtte het raadzaam, zo spoedig mogelijk in een bijeenkomst van Rector en Assessoren vriendschappelijk met hem de zaak te bespreken. Eerst echter zou men zich ervan moeten vergewissen, of de jurist Adr. Beeckerts van Thienen (1623-1669), die op dezelfde condities als Bornius tot den Senaat was toegelaten, zich met het gestelde in de Acta kon verenigen. Hoewel ook hij bezwaren had, bleek hij bereid, een formule op te stellen, die de rechten van de Academie ongerept zou laten en voor hemzelf aanvaardbaar zou zijn. Reeds den volgenden dag kwam hij met twee zulke formules aandragen, één voor hemzelf, één voor Bornius, maar Rector en Assessoren vonden het gewenst, die nog eens nader te bekijken ²⁶³). Nadat eindelijk op 3 juli in de

---

²⁶²) *T.z.p.*, 98.

²⁶³) *T.z.p.*, 99.

vergadering van Assessoren de Acta aan Bornius ter lezing waren gegeven en de Assessoren tevergeefs hadden geprobeerd hem daarin te laten berusten, verzocht hij om voorlezing in den Senaat, opdat hem zou kunnen blijken, of de Senaat *deze* Acta als de zijne erkende ²⁶⁴⁾.

Op 5 juli riep Kyperus vervolgens de hoogleraren bijeen, die aan de vergadering van 9 oktober 1654 hadden deelgenomen, en met uitzondering van den theoloog J. Hoornbeek (1617-1666) en den hoogleraar in de welsprekendheid en bibliothecaris A. Thysius Jr. († 1665) getuigden allen, dat de Acta van die vergadering, voor wat de hoofdzaak betrof, op waarheid berustten, niets bepaald onwaars inhielden en de bedoeling van den Senaat juist weergaven. Kyperus wenste echter aantekening, dat hij zich wel herinnerde, dat er gesproken was over het naleven van de Statuten, maar niet hetgeen daaraan in de Acta was toegevoegd ²⁶⁵⁾.

Nog in het eerste kwartaal van het volgend studiejaar, op 11 december 1655, vonden Curatoren het nodig, de „resolutien omtrent het stuck van de Cartesiaensche Philosophie”, die zij in en sedert 1641 hadden uitgevaardigd, nog eens bij alle hoogleraren in te scherpen. De aanleiding daartoe schijnt minder het verschil in wijsgerige overtuiging tussen de hoogleraren of de propaganda voor het Cartesianisme te zijn geweest, dan de ongeregelde heden die door Cartesiaans gezinde studenten in colleges en disputen van meer behoudsgezinde hoogleraren, met name van Bornius, werden veroorzaakt. Curatoren verlangden dan ook, dat de Senaat bij aanplakking *ad valvas* de studenten zou verbieden, „voortaen eenige explosien off uyt Kloppingen ofte uyt stampingen off diergelycke insolentien meer” in de Academie te bedrijven ²⁶⁶⁾.

De Senaat was in zijn vergadering van 15 december 1655 wel bereid, de besluiten van Curatoren betreffende de Cartesiaanse filosofie te aanvaarden, maar zag in het voorschrift betreffende de bandeloosheid van de studenten een stilzwijgende beschuldiging van plichtsverzuim aan het adres van de hoogleraren, aangezien bij den Senaat geen enkele klacht over het gedrag van de studenten was binnengekomen. Op een vraag van den Rector J.A. van der Linden (1609-1664), medicus en geestverwant van Coccejus, of een der hoogleraren bij Curatoren daarover geklaagd had, moest Bornius bekennen, dat hij vier maal bij een publieke disputatie was uitgefloten en dit had medegedeeld aan Burgemeesteren, die

---

²⁶⁴⁾ *T.z.p.*

²⁶⁵⁾ *T.z.p.*, 100.

²⁶⁶⁾ *T.z.p.*, Bijl. 704.

hem echter naar Curatoren hadden verwezen. Toen hem nader gevraagd werd, of hij zich ooit terzake tot den Senaat had gewend, gaf hij ten antwoord, dat hij wel met den overleden Rector Kyperus over deze kwestie had gesproken, maar dat deze het niet raadzaam geacht had, den Senaat daarin te betrekken. Niettemin werd besloten, aan het verzoek van Curatoren inzake het verbod aan de studenten te voldoen ²⁶⁷⁾. Over de bewoordingen van dit verbod werd eerst na langdurige beraadslagingen op 29 januari overeenstemming bereikt; de naam van Bornius, die in het eerste concept voorkwam, werd geschrapt ²⁶⁸⁾.

In de Senaatsvergadering van 2 februari 1656 werd de kwestie van de toelating van Bornius weer opgerakeld. Opnieuw protesteerde hij tegen de voorwaarde, die aan zijn toelating was toegevoegd, en eiste hij, dat die uit de Acta zou worden geschrapt. Ditmaal kreeg hij echter geen voet meer aan den grond: de Senaat was van mening, dat de zaak nu vaak genoeg behandeld was en dat er niet nog eens op moest worden teruggekomen; in de Acta werd niets veranderd ²⁶⁹⁾.

Met dat al was de vrede in den Leidsen Senaat nog niet teruggekeerd. Meer en meer kwam de ware achtergrond van de onenigheden aan het licht: het verschil van standpunt tegenover de Cartesiaanse wijsbegeerte. De maatregelen van Curatoren tegen het Cartesianisme van februari 1655 ²⁷⁰⁾ hadden het gewenste effect niet bereikt. Ten slotte vaardigden de Staten van Holland op aandrang van kerkelijke zijde en na ingewonnen advies van Curatoren en Theologische Faculteit van Leiden op 6 oktober 1655 een uitvoerige resolutie uit, waarin aan de hoogleraren van de theologie en de filosofie opnieuw opgedragen werd, de grenzen van elkaars terrein te eerbiedigen en het misbruik van de vrijheid van filosofieren ten nadele van de Schrift en het geloof werd gebrandmerkt. Ook werd „om vrede en gerustheits wille” verboden, de denkbeelden uit de filosofie van Descartes, die bij sommigen aanstoot gaven, nog verder te verdedigen, en werd er bij de professoren op aangedrongen, in hun lessen en disputaties alles te vermijden, wat de onderlinge liefde en vriendschap zou kunnen kwetsen. De Staten verlangden, dat de hoogleraren van de theologie en van de filosofie zich door een eed tot de naleving van dit decreet zouden verplichten ²⁷¹⁾.

Met de uitvoering van deze resolutie maakten Curatoren geen

---

²⁶⁷⁾ *T.z.p.*, 104: Cramer, *t.a.p.*, 66.

²⁶⁸⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 106 en Bijl. 707.

²⁶⁹⁾ *T.z.p.*, 106.

²⁷⁰⁾ Zie blz. 67.

²⁷¹⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, Bijl. 716.

haast. In hun vergadering van 18 december 1656 ontboden zij echter de theologen Heidanus en Coccejus en de filosofen Heereboord en de Raey om hen den door de Staten verlangden eed te doen afleggen. Hoornbeek en Bornius ontbraken en de aanwezigen verzochten uitstel om den inhoud van de resolutie nader te kunnen bestuderen. In de vergadering van Curatoren van 8 januari 1657 werd ten slotte van alle hoogleraren in de theologie en in de filosofie een onmiddellijke verklaring geëist. Sommigen van hen voerden verschillende redenen aan, waarom zij zich bezwaard voelden, den eed op de resolutie van de Staten af te leggen; men kan raden, wie het geweest zullen zijn: Heidanus, Heereboord en de Raey. Maar de Curatoren gingen daar niet op in en de vergadering werd eerst gesloten, nadat allen in handen van den Curator A. van den Bouckhorst, Heer van Wimmenum, den eed hadden afgelegd ²⁷²⁾.

Tussen de vroegere vrienden Heereboord en Bornius bleef de verhouding gespannen. In de Curatorenvergadering van 17 december 1658 kwam Bornius zich beklagen over de „injurien”, die hem door Heereboord zo in als buiten den Senaat waren aangedaan, en hij verzocht Curatoren, zodanige maatregelen te treffen, dat hij in het vervolg van zulke injurien bevrijd zou blijven. Heereboord kreeg een berisping te incasseren en werd nog eens herinnerd aan het besluit, dat Curatoren op 8 november van het zelfde jaar naar aanleiding van een andere klacht tegen hem zelf hadden genomen, om voor de zoveelste maal de hoogleraren aan te manen, zich van kwalijke en onfatsoenlijke bejegening van hun collega's te onthouden ²⁷³⁾.

In 1659 ontstond weer onenigheid naar aanleiding van een disputatie *De veritate religionis Christianae*, die door zekeren Th. Callerus *pro gradu* zou worden verdedigd en die door den theoloog Hoornbeek als „niet Theologisch, maar gantsch Cartesiaensch” werd gekenmerkt ²⁷⁴⁾. In den Senaat vond Hoornbeek Bornius aan zijn zijde en in de vergadering van 30 november 1659 scheelde het maar weinig, of het was van scheldwoorden tot handtastelijkheden gekomen. De gehele geschiedenis is door Cramer omstandig verhaald ²⁷⁵⁾ en zijn verhaal kan uit de Acta van den Senaat worden geïllustreerd ²⁷⁶⁾. Hoornbeek trachtte een beslissing van de Staten uit te lokken en de Leidse Kerkeraad mengde

---

²⁷²⁾ *T.z.p.*, 116-118.

²⁷³⁾ *T.z.p.*, 140-141.

²⁷⁴⁾ *T.z.p.*, Bijl. 751.

²⁷⁵⁾ Cramer, *t.a.p.*, 80-90.

²⁷⁶⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 136 en Bijl. 745-748, 751-753.

zich uit eigen beweging in het geschil. De onbeheerste Bornius was opnieuw de voornaamste onruststoker.

In de lijst van promoties in de faculteit der vrije kunsten ²⁷⁷⁾ wordt Bornius drie maal als promotor genoemd en wel bij de promotie tot den graad van *liberalium artium magister et philosophiae doctor* van J.N. Fornelius, uit Zweden (7 maart 1659), van Lucas Schacht, uit Amsterdam (6 febr. 1660) en van Isaac Schertzer, uit Amsterdam (23 dec. 1661). Hoewel het aan den promovendus vrij stond, zich tot een hoogleraar van zijn keuze te wenden voor het toezicht op en de leiding bij het schrijven van zijn proefschrift, disputatie of stellingen, traden toch bij de plechtigheid zelf de leden van de faculteit bij toerbeurt als promotor op ²⁷⁸⁾. De hoogleraar die de verantwoordelijkheid had gedragen, bleef meestal ongenoemd. Uit de disputationen van de drie genoemden kunnen daarom geen conclusies worden getrokken omtrent de wijsgerige overtuiging van Bornius. Wij kunnen slechts gissen, onder wiens leiding die disputationen tot stand waren gekomen. Het valt echter op, dat van Fornelius en Schertzer in de lijst vermeld wordt, dat zij door Bornius zelf gepromoveerd zijn, terwijl Schacht „doctor philosophiae creatus est a Golio, loco Bornii”. Wij zullen moeten vragen, of er misschien, behalve mogelijke verhindering door ziekte of anderszins, een reden geweest kan zijn, waarom Bornius, hoewel aan de beurt zijnde, zich niet met deze promotie heeft willen belasten, maar haar aan zijn ouderen ambtgenoot Jac. Golius (1596-1667), hoogleraar in het Arabisch en in de wiskunde, heeft overgelaten.

In de *Disputatio inauguralis uranographica* van J.N. Fornelius (Ldn., 1659) ²⁷⁹⁾, groot 6 bladzijden en bestaande uit 10 stellingen en 10 corollaria, wordt een gewijzigd Aristotelisch wereldbeeld geschetst, waaruit evenals bij Kyperus ²⁸⁰⁾ de theorie der sferen en die van de intelligenties als bewegende krachten van de hemellichamen zijn vervallen. Uit niets blijkt, dat de promovendus van de Aristotelische bewegingsleer en van de geocentrie in het heelal afscheid zou hebben genomen. De verwerping van de onveranderlijkheid en de onvergankelijkheid van den hemel is hem naar alle waarschijnlijkheid door de traditionele wereldbeschouwelijke bezwaren tegen de Aristotelische opvatting in dezen ingegeven.

²⁷⁷⁾ Arch. v. Senaat en Faculteiten der Leidsche Universiteit, nr. 473.

²⁷⁸⁾ Molhuysen, *Bronnen*, III, 283*; G. C. B. Suringar, *Het geneeskundig onderwijs van Albert Kyper en Johannes Antonides van der Linden*, NTGen., 1863, in: *Bijdragen*, 35.

²⁷⁹⁾ Over Fornelius heb ik geen nadere bijzonderheden kunnen vinden.

²⁸⁰⁾ Zie blz. 39.

Tegen inhoud en strekking van deze *Disputatio* zal Bornius wel geen bezwaar hebben gehad.

De *Disputatio philosophica inauguralis continens Positiones ex universa philosophia desumptas* (Ldn., 1660) van Lucas Schacht ²⁸¹⁾, groot 6 bladzijden en bestaande uit 64 stellingen, is opgedragen aan den Leidsen hoogleraar Adr. Heereboord, aan den Amsterdamsen hoogleraar Arn. Senguerdius en aan een drietal predikanten. De schrijver (1634-1689), in 1661 ook in de geneeskunde gepromoveerd, op een *Dissertatio mulieris artuum contortione ac rigiditate laborantis historiam ac curam describens* (Ldn., 1661), is later als lector (1663) en hoogleraar (1670) in de geneeskunde een figuur van betekenis aan de Leidse Hogeschool geworden ²⁸²⁾, maar zijn wijsgerige *Disputatio* is een ongeordend samenraapsel van de meest heterogene denkbeelden, waarvoor echter de voorgeschiedenis enige verklaring kan geven. Uit de lijkrede, die door den medicus-wijsgeer B. de Volder (1643-1709) ingevolge het verlangen van den overledene zelf den 15den maart 1689 op Schacht werd gehouden ²⁸³⁾, weten wij, dat Schacht, die aanvankelijk voor den handel bestemd was (7), na een vierjarige studie in de theologie te Leiden tot candidaat tot den H.Dienst was bevorderd (10), maar, omdat hij nergens beroepen werd, zich op de studie van de wijsbegeerte en de geneeskunde had geworpen. Om het doctoraat in de wijsbegeerte te verwerven, had hij eerst een disputatie geschreven, waarin hij, om zich niet te ver van het terrein van de theologie te verwijderen, een argumentatie ontwikkelde voor het bestaan en de eenheid van God. In die disputatie kwam echter het een en ander voor, dat, zegt de Volder, naar de zogenaamde Cartesiaanse wijsbegeerte riekte, en doordat de strenge opvattingen van die tijden nu eenmaal zó waren, dat alwat van de gebruikelijke wijze van behandeling afweek en alwat naar hogere bespiegeling leek, des te minder waardering ontmoette, haalde de promovendus zich de verontwaardiging op den hals van den hoogleraar, die naar academisch gebruik de bevoegdheid bezat om de disputatie te verbeteren of af te keuren (11). Wanneer wij nu verder bij de Volder lezen, dat Schacht niet bij de andere hoogleraren in de filosofie in beroep is gegaan, hoewel hij wist, dat deze met hun collega van mening verschilden (11), dan lijkt het geoorloofd, aan te nemen, dat de

²⁸¹⁾ ABW, XVII, 194-195.

²⁸²⁾ G. C. B. Suringar, *De medische faculteit te Leiden op het einde der zeventiende en het begin der achttiende eeuw, Lucas Schacht en diens ambtgenooten*, NTGen., 1864, in: *Bijdragen*. — In zijn *Oratio de vita et obitu viri clarissimi Bernhardi Albini*, Ldn., 1721, laat H. Boerhaave zich in zeer loffelijke bewoordingen over het klinisch onderwijs van Schacht uit.

²⁸³⁾ B. de Volder, *Oratio in funere clarissimi viri Lucae Schacht*, Ldn., 1689.

hoogleraar, die Schacht's disputatie niet wenste goed te keuren, niemand anders geweest is dan Bornius. Deze veronderstelling maakt het ook gemakkelijker verklaarbaar, dat Bornius bij de promotie van Schacht op een nieuwe disputatie zijn beurt als promotor heeft laten voorbijgaan. Schacht had er nl. niet op gestaan, de verdediging van zijn eerste geschrift door te zetten, aangezien hij van mening was, dat er in het wijde veld van de filosofie nog onderwerpen genoeg te behandelen waren, en hij had in enkele dagen de disputatie samengesteld, die wij hierboven hebben genoemd. Uit de opdracht kan worden opgemaakt, dat Heereboord de verantwoordelijkheid daarvoor op zich had genomen, maar evenzeer, dat de promovendus ook aan Arn. Senguerdus voor zijn wijsgerige vorming dank verschuldigd was.

De eerste stellingen van den defendens (1-2), handelend over de definitie en de verdeling van de wijsbegeerte, hebben niets opmerkelijks. Ook de kenmerking van de logica als *ars* (3) behoefde in het milieu van Leiden, waar men al zo lang met de Ramistische logica vertrouwd was geweest, geen opzien te baren; de toevoeging, dat de logica ten nauwste verwant is met de algebra of zelfs met deze identiek is, doet integendeel uiterst modern aan. Stellingen 12-15, handelend over de techniek van de syllogistische redenering, zijn echter weer geheel traditioneel. Opvallend is daarentegen de bewering, dat de doelloorzaak als zodanig niet onderscheiden is van de werkoorzaak (7)²⁸⁴. In de leer der *universalia* komt de defendens het nominalisme zeer nabij (9). Voorts spreekt hij zich onomwonden uit voor het *primum philosophicum* van Descartes: „cogito, ergo sum” (31) en voor het criterium van waarheid en zekerheid in het klaar en duidelijk inzicht (32).

Ook de stellingen uit de physica zijn merendeels Cartesiaans. Zo verdedigt Schacht, en dat nog wel met beroep op Aristoteles, dat de natuur bij voorkeur moet worden verklaard uit beweging en rust, waarvan zij het beginsel uitmaakt (17), dat de stof en de oorzaak van de beweging de beginselen zijn van het lichamelijke (18), dat stof identiek is met uitgebreidheid en dat de oorzaak van de beweging niet in de stof zelf is gelegen (19). Beweging is dan het overbrengen van een deel van de stof uit de nabijheid van een ander deel van de stof, dat geacht wordt in rust te verkeren (20); de plaatselijke beweging is dus de enige, die in de werkelijkheid voorkomt (22).

Verschillende andere stellingen zouden, zoals v. Dunin Bor-

---

²⁸⁴) Vgl. Spinoza, *Ethica*, I, prop. XXXV, appendix: „omnes causas finales nihil nisi humana esse figmenta”.

kowski terecht opmerkt ²⁸⁵), door den jongen Spinoza niet zijn afgewezen. Het meest opvallend is de uitspraak: God is noodzakelijk, uit noodzakelijkheid zijner natuur, al het andere is noodzakelijk uit noodzaak van gevolgelijkheid of krachtens Gods wil; toevallig is er niets (39) en: Al wat is, is derhalve noodzakelijk en heeft een noodzakelijken grond, maar meestal overeenkomstig zijn natuur (40); in deze stellingen is de kern van de Spinozistische zijnsleer in zo kort mogelijken vorm samengevat ²⁸⁶).

In de ethica schijnt Schacht zich weer bij de Scholastieke traditie aan te sluiten, wanneer hij als laatste objectieve doel van de menselijke handelingen God en als laatste formele doel de vereniging van den mens met God aangeeft (49). Spinozistisch klinken daarentegen de stellingen, dat de vrijheid van den wil niet kan bestaan in onverschilligheid en dat ten onrechte op grond daarvan tot lof of blaam voor het menselijk handelen wordt besloten (38), vervolgens, dat de wil uiteindelijk door het laatste oordeel van het praktisch verstand bepaald wordt (56).

Het lijkt weinig waarschijnlijk, dat Schacht nog vóór zijn promotie in persoonlijk contact met Spinoza te Rijnsburg de denkbeelden zou hebben opgedaan, die deze later met zoveel meer nadruk en in systematisch verband zou verkondigen. Pas in het begin van 1660 immers had de wijsgeer zich in dit stille dorp onder den rook van Leiden gevestigd ²⁸⁷). Daarentegen is het niet ondenkbaar, dat Schacht reeds eerder in zijn geboortestad Amsterdam, waar hij ook de colleges van Arn. Senguerdus gevolgd moet hebben, in min of meer nauw verband heeft gestaan tot den kring van de vrienden, die Spinoza reeds vóór de publikatie van een van zijn werken met zijn wijsgerige opvattingen in kennis had gebracht ²⁸⁸). Van persoonlijke relaties in Spinoza's Rijnsburgse jaren (1660-63) is geen spoor te vinden. Onder de namen van de jonge medici, die den wijsgeer vanuit Leiden heten te hebben gefrequenteerd, komt die van Schacht niet voor ²⁸⁹). Opmerkelijk is echter, dat de bekende Lodewijk Meyer (1630-1681), die later

²⁸⁵) St. v. Dunin Borkowski, *Spinoza*, III, Münster i.W., 1935, 376; vgl. Spinoza, *Ethica*, I, def. VII, prop. XI, XVI, XVII, XXXIII en vooral XXIX: „In rerum natura nullum datur contingens, sed omnia ex necessitate divinae naturae determinata sunt ad certo modo existendum et operandum.”

²⁸⁶) Het voorbehoud, vervat in dit „meestal, plerumque”, zou door Spinoza niet worden aanvaard.

²⁸⁷) J. Freudenthal, *Spinoza, Leben u. Lehre*, I. *Das Leben Spinozas*, 2te Aufl., von C. Gebhardt, Heidelberg, 1927, 97.

²⁸⁸) Sassen, *Wijsb. Ned.*, 202.

²⁸⁹) M. W. Cohen, *Spinoza en de geneeskunde*, diss. A'dam G.U., A'dam, 1920; I. Fischer, *De geneesheren onder Spinoza's vrienden*, NTGen., LXV-1, nr. 14 (2 april 1921), 1856-1873.

Spinoza in menig opzicht zo na heeft gestaan²⁹⁰) en die evenals Schacht, na te Amsterdam de colleges van Arn. Senguerdus te hebben gevolgd, te Leiden wijsbegeerte en geneeskunde had gestudeerd, enkele weken na zijn stadgenoot, den 19den maart 1660, te Leiden eveneens in de wijsbegeerte gepromoveerd is²⁹¹). Zijn *Disputatio philosophica inauguralis de materia eiusque affectionibus motu et quiete* (Ldn., 1660), door photographische reproductie weer gemakkelijker toegankelijk geworden²⁹²), bestaat uit 42 stellingen en 12 paradoxa, samen 8 bladzijden druk, en kan tot op zekere hoogte als een uitwerking worden beschouwd van enkele stellingen van Schacht (17-20), waarvan de bewoordingen hier en daar zelfs letterlijk terug komen. De bewering in de anonieme inleiding op den modernen herdruk, dat Meyer's *Disputatio* het eerste zou zijn „scriptorum illorum in quibus Spinozanae doctrinae germina offendimus”²⁹³), is door hetgeen wij Schacht hebben zien verdedigen afdoende weerlegd. Ook de mening van den inleider, dat Meyer het onderwerp van zijn disputatie ontleend zou hebben aan Spinoza's *Korte Verhandeling* is aan twijfel onderhevig, aangezien Spinoza die eerst in den loop van zijn verblijf te Rijnsburg aan zijn vrienden heeft gedictieerd²⁹⁴). Eerst in den *Epilogus* op Meyer's latere, zo veel omstreden werk *Philosophia S. Scripturae interpres* („Eleutheropolis”, 1666) komt een duidelijke toespeling op de toen nog onuitgegeven *Korte Verhandeling* voor²⁹⁵). Naar het oordeel van von Dunin Borkowski bevindt zich onder de 42 Theses van Meyer geen enkele specifiek-Spinozistische stelling: alles staat al bij Descartes, Geulincx, de Raey en Clauberg; sommige stellingen behoren tot het Scholastieke erfgoed²⁹⁶). Mevrouw Thijssen-Schoute is bereid, het eerste deel van dit oordeel te onderschrijven; met name is zij van mening, dat Meyer's *Disputatio* in haar geheel niet praejudicieert op de opvattingen van Spinoza over beweging en rust. Daarentegen lijkt invloed van Geulincx op de stellingen van Meyer haar niet te bewijzen; over die van de Raey en Clauberg laat zij zich niet uit²⁹⁷).

De *Disputatio* van Meyer is in haar hoofdinhoud door de physica, het begrip van de materie als uitgebreidheid en de mechanistische

²⁹⁰) C. L. Thijssen-Schoute, *Lodewijk Meyer en diens verhouding tot Descartes en Spinoza*, MSH, XI, Ldn., 1954; *Ned. cart.*, 357.

²⁹¹) Daags daarna promoveerde Meyer in de geneeskunde op: *De calido nativo ejusque morbis*, Ldn., 1660.

²⁹²) CSp., II (1922), 185-195.

²⁹³) *T.z.p.*, 183.

²⁹⁴) Freudenthal, *t.a.p.*, 99.

²⁹⁵) Thijssen-Schoute, *Meyer-Spinoza*, 15; *Ned. Cart.*, 303-304.

²⁹⁶) v. Dunin Borkowski, *t.a.p.*, III, 159.

²⁹⁷) *Ned. Cart.*, 380-386.

bewegingsleer van Descartes bepaald. In tegenstelling met Schacht werd hij niet door zijn onderwerp gedwongen, op andere probleemgebieden van de wijsbegeerte tussen de oude en de nieuwe filosofie partij te kiezen. In de physica is hij het op alle wezenlijke punten met Schacht eens. Dit doet vermoeden, dat ook voor zijn *Disputatio* de verantwoordelijkheid door Heereboord is gedragen. Indien dit vermoeden juist is, dan kan het niet meer bevreemden, dat Meyer zich in zijn *Paradoxa* enkele vrijheden heeft veroorloofd, zoals de verwerping van de Aristotelische logica en van de theorie der zelfstandigheidsvormen, en een stoutmoedig opkomen voor de mathematische methode in de physica en de ethica (1,5,4). Twee van de *Paradoxa* brengen hem Spinoza zeer nabij: waar hij als eerste beginsel van de ethica aanvoert, dat ieder zijn eigen nut moet nastreven (9), en waar hij de deugd definieert als den vasten wil om op grond van juist inzicht zijn nut na te streven, terwijl de ondeugd dit slechts doet op grond van een onzekere mening (10).

Tegenover de sfeer van gedachten, waarin promovendi als Schacht en Meyer zich onder invloed van het onderwijs van Heereboord, wellicht ook van dat van de Raey, bleken thuis te voelen, kon Bornius niet anders dan volkomen afwijzend staan. In het conflict tussen de oude en de nieuwe denkwijze, waar hij zich hier in concreto mee geconfronteerd zag, is m.i. dan ook de ware reden te zoeken, waarom hij geweigerd heeft, als promotor van Schacht te fungeren. Ook de persoonlijke tegenstelling tussen hem en Heereboord, die zich sinds zijn eerste optreden te Leiden steeds meer had toegespitst, is hier zeker van invloed geweest.

Toen Bornius bijna twee jaren later den Amsterdamsen apothekerszoon Isaac Schertzer²⁹⁸) na verdediging van een *Disputatio philosophica inauguralis De scientia Dei* (Ldn., 1661) met de doctorale waardigheid in de wijsbegeerte bekleedde, kan hij zich in geen enkel opzicht door afwijkende meningen of extravagante theorieën van den promovendus bezwaard gevoeld hebben. De disputatie van Schertzer, groot 6 bladzijden en bestaande uit 14 stellingen en 25 corollaria, is geheel georiënteerd naar het traditionele Aristotelisme, dat volgens de Statuten aan de Leidse Hogeschool moest worden onderwezen en waar Bornius zich zowel te Breda als te Leiden tot tolk van had gemaakt. Reeds in het feit van de behandeling van de kennis Gods als onderwerp voor

²⁹⁸) Schertzer heeft zijn disputatie opgedragen aan den Magistraat van Amsterdam, die zijn studie door een geldelijke toelage gesteund had, en aan zijn vader, Michaël Schertzer, „chirurgus-medicus, Societatis Indiae Occidentalis pharmacopola”. Verdere bijzonderheden heb ik over hem niet kunnen vinden.

een disputatie *pro gradu* kan een verloochening worden gezien van Descartes, die immers ten aanzien van wezen en eigenschappen van God welbewust de bevoegdheid van de menselijke rede wenste te beperken. De wijze van behandeling van het onderwerp is die van de Scholastiek der Middeleeuwen en wijkt in geen enkel opzicht van de veel betreden paden af. De *scientia media*²⁹⁹) wordt, zoals in dit Reformatorisch milieu te verwachten viel, als overbodig naast de *scientia simplicis intelligentiae* en de *scientia visionis* verworpen (X-XI). De bijzondere nadruk, die door den defendens gelegd wordt op Gods kennis van de contingente dingen, doet het vermoeden rijzen, dat hij zich, wellicht onder aanmoediging van Bornius, heeft willen distancieren van theorieën, zoals die kort te voren door Schacht waren voorgedragen. De grond van de contingentie is volgens hem niet in de dingen zelf te zoeken, maar in God, die aan het noodzakelijke de wet der noodzakelijkheid oplegt en aan het contingente de wet der nietnoodzakelijkheid (XIII).

Wanneer wij echter Schertzer niet anders dan Schacht³⁰⁰) afwijzend zien staan tegenover de eigen causaliteit van de doeloorzaak (*Corollaria*, 2), dan menen wij uit deze overeenstemming van opvatting bij zo verschillend georiënteerde personen te mogen opmaken, dat hier niet moet worden gedacht aan afhankelijkheid van een Spinozistische beschouwingswijze, maar aan een theorie, die tot het gemeengoed van het wijsgerig onderwijs aan de Leidse Hogeschool heeft behoord.

De *Corollaria* van Schertzer leveren verder niets opmerkelijks op. Het Aristotelisch begrip van de plaats, waar bij verschillende tijdgenoten bezwaren tegen bestonden, wordt door hem verdedigd.(4). De theorie van de drie zielen in den mens, zoals die b.v. door Kyperus in zijn *Anthropologia* werd aangehangen, vindt hier bestrijding (8)³⁰¹). Het analogiebegrip wordt toegepast op het zijn van zelfstandigheid en toekomstigheid en op de onstoffelijkheid van God als schepper en van de geschapen geesten (10). In het Aristotelische wereldbeeld houdt Schertzer met Kyperus en

---

²⁹⁹) Het in de Nascholastiek veel omstreden begrip van de *scientia media* dankt zijn oorsprong aan L. de Molina S. J. (1536-1600), die daaronder de kennis verstaat, waarmede God zonder enige voorafgaande wilsbepaling van eeuwigheid weet, wat iedere vrij willende mens in elke denkbare situatie zou doen, indien hij in het genot van zijn vrijheid in die situatie geplaatst zou worden. De *scientia media* wordt dan in de vaktaal der Nascholastiek onderscheiden van de *scientia visionis*, waarmede God alle werkelijke dingen en alle werkelijk gebeuren in verleden, heden en toekomst kent, en van de *scientia simplicis intelligentiae*, waarmede God het louter-mogelijke kent, dat niet verwerkelijkt zal worden.

³⁰⁰) Zie blz. 83.

³⁰¹) Zie blz. 64.

Fornelius het aannemen van werkelijke sferen voor overbodig (25). Op geen enkele wijze geeft de defendens blijk van enige bekendheid met kennisleer, physica of metaphysica van Descartes. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij zijn wijsgerige vorming aan zijn promotor Bornius zelf te danken.

BORNIIUS IN DIENST VAN DEN PRINS

Ondanks de moeilijkheden, die Bornius in den Leidsen Senaat had verwekt, werd hij in 1659 door „de Princessen Royale ende Douagiere”, Mary Stuart en Amalia van Solms, belast met de leiding van de studie van den toen negenjarigen Prins van Oranje, later Willem III. In de vergadering van 8 november gaf hij daarvan kennis aan Curatoren, hoewel hij van mening was, dat zijn nieuwe functie de richtige uitoefening van zijn professoraat niet in den weg zou staan. Curatoren hadden geen bezwaar, dat hij te dien einde met Heereboord van uren verwisselde, maar hielden de zaak ten principale in beraad ³⁰²). Ook na een desbetreffend verzoek van de Prinsessen zelf werd de zaak in de vergadering van 9 januari nog aangehouden ³⁰³).

Nic. Heinsius had op zijn verren post te Stockholm, waar hij sinds 1661 voor de tweede maal de Republiek vertegenwoordigde, van de resultaten van het onderwijs van Bornius aan den Prins geen hoge verwachtingen. Hij vreesde, zo schreef hij aan Vlitius ³⁰⁴), dat deze zijn leerling ook voor veel geld niet veel zou kunnen leren, maar liet zich er niet over uit, of dit naar zijn mening aan gebrek aan aanleg bij den Prins, dan wel aan afwezigheid van de vereiste didactische qualiteiten bij diens leermeester te wijten was. Uit denzelfden brief van Heinsius vernemen wij ook, dat Bornius met het plan rondliep, Lucretius' *De rerum natura* uit te geven, maar dat de Franse humanist Tanaquillus Faber hem daarmee voor dreigde te zijn ³⁰⁵). Heinsius had hem zijn recente uitgave van Ovidius ³⁰⁶) toegezonden, maar hij had daar niet zoveel prijs op gesteld, dat hij er den auteur ook maar met een paar woorden voor had bedankt. In het antwoord van Vlitius ³⁰⁷) kon Heinsius echter lezen, dat Bornius nog steeds vasthield aan zijn plan tot het uitgeven van Lucretius, dien hij op zijn reizen steeds bij zich had, en dat hij zelfs boos werd op allen, die eraan durfden te twijfelen, of hij zijn belofte dienaangaande wel zou nakomen. Is Bornius door kennismeming van de kort te voren eindelijk verschenen werken

³⁰²) Molhuysen, *Bronnen*, III, 153.

³⁰³) *T.z.p.* 155.,

³⁰⁴) N. Heinsius aan Vlitius, Stockholm, 16 april (Greg.) 1662, Burman, *t.a.p.*, 770.

³⁰⁵) De Franse humanist Tanaquillus Faber of Tanneguy Lefebvre (1615-1672) heeft inderdaad in 1662 een uitgave van Lucretius' dichtwerk het licht doen zien, die echter wetenschappelijk niet hoog wordt aangeslagen: H. A. J. Munro, *T. Lucretii Cari De rerum natura*, I, Cambridge, 1920, Introduction, 17.

³⁰⁶) P. Ovidii Nasonis *Opera*, rec. N. Heinsius, A'dam, 1652, 1662 e.v.

³⁰⁷) Vlitius aan N. Heinsius, 's-Grav., 29 mei 1662, Burman, *t.a.p.*, 771.

van Gassendi³⁰⁸) er ten slotte toch toe gebracht, evenals zijn vroegere vriend zijn heil te zoeken in een atomistische natuurverklaring en heeft hem misschien een rehabilitatie van Lucretius voor ogen gestaan, zoals Gassendi die voor Epicurus had ondernomen? Wij hebben geen enkel gegeven om deze vragen te beantwoorden. Een door hem bezorgde uitgave van *De rerum natura* is nooit verschenen.

Met dat al kwamen de Leidse Curatoren op den duur tot de bevinding, dat het onderwijs van Bornius onder de herhaalde afwezigheid, waartoe hij door zijn functie bij den Prins werd genoodzaakt, ernstige schade leed, en op 8 mei 1662 besloten zij de aandacht van de Prinses Douairière daarop te vestigen³⁰⁹) en Bornius zelf de ongelegenheid van de Universiteit onder ogen te brengen³¹⁰). In de vergadering van 21 augustus vernamen zij echter van den Heer A. van Beaumont, raad en rekenmeester van de Prinses, dat het aan het hof bijzonder ongewenst werd gevonden, op dit moment een ander met de leiding van de studie van den Prins te belasten, en keurden zij op een desbetreffend verzoek goed, dat Bornius gedeeltelijk van zijn universitaire verplichtingen zou worden vrijgesteld; op zijn salaris zou dan echter f 600.- worden gekort³¹¹). Met deze korting wenste Bornius geen genoegen te nemen; in de vergadering van 6 oktober 1662 verzocht hij het desbetreffende besluit ongedaan te maken en beloofde hij zijn academische functie zo spoedig mogelijk weer in vollen omvang te zullen hervatten. Curatoren besloten echter aan hun beslissing vast te houden, totdat Bornius zijn belofte zou hebben geëffectueerd³¹²). Zij waren overigens van mening, dat de leiding van de studie van den Prins onmogelijk met de vervulling van het hoogleraarschap samen kon gaan, en besloten dus op 8 november 1662, na kennisneming van een nader verzoek van den Heer van Beaumont, Bornius van alle verplichtingen jegens de Hogeschool te ontslaan en hem te vergunnen, in dienst van den Prins te blijven, zolang het de Prinses Douairière zou behagen, met dien verstande dat hij van de Hogeschool geen salaris meer zou ontvangen, maar rang en hoedanigheid van hoogleraar zou behouden en in zijn functie zou worden hersteld, zodra hij den dienst van den Prins zou verlaten³¹³). De academische loopbaan van Bornius was daarmee in feite ten einde; in het zomersemester van 1663 komt

³⁰⁸) Petri Gassendi *Opera omnia*, 6 vol., Lyon, 1658.

³⁰⁹) De „Princesse Royale” was in 1661 overleden.

³¹⁰) Molhuysen, *Bronnen*, III, 177.

³¹¹) *T.z.p.*, 178.

³¹²) *T.z.p.*, 179.

³¹³) *T.z.p.*, 180.

zijn naam voor het laatst in de *Series* voor ³¹⁴⁾. In de vergadering van 8 februari 1663 had hij met dankbare bewoordingen „voor eenigen tijd” van Curatoren afscheid genomen, waarop deze besloten, hem het ingehouden deel van zijn salaris alsnog uit te betalen ³¹⁵⁾. Nominaal bleef hij nog aan de Hogeschool verbonden, al was hij geheel op non-activiteit gesteld, maar op 13 december 1669 en opnieuw op 29 januari 1670 – de Prins was intussen 19 jaar geworden – gelastten Curatoren hun Secretaris Joh. van Groenendijk, Bornius een categorisch antwoord te doen geven op de vraag, of hij nog van plan was zijn professoraat weer op te vatten ³¹⁶⁾. Op een verzoek van Bornius om uitstel tot na de zomer-vacantie beschikten Curatoren op 15 april 1670, dat hem tijd zou gelaten worden om zijn privé-zaken te regelen en dat hij daarna de toelating tot het hervatten van zijn functie aan de Hogeschool zou moeten aanvragen ³¹⁷⁾. Bornius is daar niet op ingegaan – hij heeft waarschijnlijk begrepen, dat de tijd voor het Aristotelisme te Leiden voorbij was – en is tot zijn dood in 1675 in dienst van den Prins gebleven. Wij behoeven hem op zijn verdere loopbaan niet meer te volgen. Geschriften hebben zijn latere jaren niet opgeleverd.

---

³¹⁴⁾ *T.z.p.* Bijl. 789.

³¹⁵⁾ *T.z.p.*, 188.

³¹⁶⁾ *T.z.p.*, 235.

³¹⁷⁾ *T.z.p.*, 241.

DE ILLUSTRE SCHOOL TE BREDA EN HET CARTESIANISME

Nog vóór het vertrek van Bornius naar Leiden was onder dagtekening van 7 october 1651 namens rector en professoren van de Illustre School te Breda door den Secretaris J.J. Hausman een uitvoerig antwoord gegeven op de vraag, die, zoals bekend, door Graaf Lodewijk Hendrik van Nassau aan de Nederlandse Hogescholen was voorgelegd betreffende de gedragslijn, die aan de Universiteit van Herborn ten aanzien van het Cartesianisme zou moeten worden gevolgd ³¹⁸). Dat antwoord was met zo ernstige voorbehouden omringd, dat de vraagsteller er niet veel wijzer door kan geworden zijn. Vooreerst heette het, dat in het werk van Descartes zoveel gevonden wordt, wat met de waarheid der natuur overeenkomt, dat hij reeds op dien grond tot de uitnemendste natuuronderzoekers moet worden gerekend. Dat wil echter niet zeggen, dat al zijn beweringen instemming verdienen; want niet alleen in de *Meditationes metaphysicae*, maar ook in de verhandelingen, waarin hij de natuur tracht te verklaren, komen opvattingen voor, die wel van scherpzinnigheid getuigen, maar niet geacht kunnen worden, met de waarheid overeen te stemmen. Daarenboven is het duidelijk, dat vele van de theorieën van Descartes, die door hem als nieuw werden aangediend, aan denkers van vroeger en later tijd zijn ontleend.

Op de principiële vraag, of de wijsbegeerte van Descartes in de scholen moest worden toegelaten of geweerd, was het antwoord van de Bredanaars, dat zij noch zonder meer en in haar geheel moest worden aanvaard, noch geheel moest worden uitgesloten, maar dat haar leerstellingen aan de wetten der natuur moesten worden getoetst teneinde datgene dankbaar te kunnen overnemen, wat met die wetten overeenkomt, maar ook te kunnen verwerpen, wat daarmede en a fortiori wat met de orthodoxe geloofsleer in strijd is.

Vervolgens werd betoogd, dat met alle kracht moest worden gewaakt, dat het gezag van Aristoteles, dat bijna negen eeuwen lang in de scholen geheerst heeft, niet in tyrannie ontaardt en dat de nieuwe denkbeelden niet om hun nieuwheid alleen moeten worden afgewezen, waardoor de waarheid, waar Aristoteles zich zoveel moeite voor heeft gegeven, uit naam van Aristoteles zelf in verdrukking zou geraken. Dat neemt niet weg, dat iedereen

---

³¹⁸) J. Bohatec, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17 Jahrh.*, I, Leipzig, 1912, 155-158; *Ned. Cart.*, 466.

aan Aristoteles grote achting verschuldigd is en dat zijn wijsbegeerte in de scholen gedoceerd behoort te worden, mits dat geschiedt met dezelfde vrijheid als die, welke Aristoteles zelf zich tegenover zijn leermeesters en anderen heeft veroorloofd. Ook na Aristoteles is er in de wijsbegeerte nog veel te doen gebleven en het heiligdom der natuur bergt nog steeds vele geheimen in zich, waarvan er enkele in deze, maar andere eerst in volgende eeuwen zullen worden ontsluit.

Op de „question de fait”, of de wijsbegeerte van Descartes in de Illustre School te Breda aanvaard was en gedoceerd werd, luidde het antwoord, dat volgens den wil van haar stichter die wijsbegeerte noch verboden, noch aanvaard was om openlijk te worden verkondigd, maar werd niet gezegd, of zij ook feitelijk werd onderwezen.

Verskillende uitdrukkingen en zinswendingen van het schrijven aan Lodewijk Hendrik van Nassau kwamen twee jaren later meer of minder letterlijk in de Leidse oratie van Bornius terug, zodat mag worden aangenomen, dat hij in het opstellen daarvan de hand heeft gehad. Hoe hij zelf van de hem gegunde vrijheid ten aanzien van de nieuwe wijsbegeerte gebruik heeft gemaakt, is uit die oratie duidelijk gebleken: hij heeft zich niet aan de filosofie van Descartes gewonnen gegeven.

JOHANNES SCHULERUS HOOGLERAAR TE BREDa

Na het vertrek van Kyperus en Bornius naar Leiden was aan het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda voorlopig een eind gekomen. Het is niet bekend, of er door Curatoren of Rector nog pogingen zijn aangewend om in de ontstane vacatures te voorzien. De ijverige en toegewijde Rivet is in 1651 overleden en de andere Curatoren stelden in de Illustre School per saldo slechts weinig belang. In 1662 meldde zich echter een gegadigde voor de wijsbegeerte aan in de persoon van Johannes Schulerus († 1676), geboortig van Bergen-op-Zoom, sinds 1656 predikant te Breda en sinds 1657 Curator van de Latijnse School aldaar ³¹⁹). Het is niet meer na te gaan, waar deze Schulerus zijn opleiding tot den dienst des Woords had genoten. In geen der *Alba Studiosorum* van de Nederlandse Hogescholen is zijn naam te vinden. Sepp ³²⁰) noemt hem oud-bursaal van het Staten-College te Leiden, maar daaromtrent zijn geen gegevens ter bevestiging voorhanden. Indien hij inderdaad aan het Staten-College gestudeerd heeft, dan moet hij daar door een der sub-regenten Daniël Sinapius (tussen 1619 en 1638), Daniël van Dam (van 1639 tot 1641) of Adriaan Heereboord (van 1642 tot 1653) in de wijsgerige propaedeuse zijn geoefend. In 1643 heeft hij zijn eerste predikantsplaats gekregen (te Zundert) ³²¹), zodat het weinig waarschijnlijk is, dat hij nog onder Heereboord of van Dam zou hebben gestudeerd. Van Sinapius kan hij slechts een grondige vorming in het meest traditionele Aristotelisme hebben meegekregen. Dat hij te Breda reeds eerder lessen in de logica had gegeven, kan worden opge maakt uit het *Compendium logicae*, dat hij in 1662 als neerslag van die lessen deed verschijnen ³²²). Een tractaat *De decem categoriis* (1663), blijkbaar bedoeld als aanvulling van het *Compendium*, waar de categorieën niet worden behandeld, is verloren gegaan.

Schulerus' *Compendium logicae*, 39 bladzijden groot en in 13 paragraphen verdeeld, bevat, zoals de titel doet verwachten, een zo korte samenvatting van de Aristotelische schoollogica als maar denkbaar is. Van meet af bepaalt de schrijver zijn standpunt tegenover Ramus door de logica niet als een *ars*, maar als een

³¹⁹) ABW, XVII, 522-523; M. A. M. Nauwelaerts, *De oude Latijnse School van Breda*, diss. Nijm., 's-Bosch, 1945, 201.

³²⁰) Sepp, *t.a.p.*, II, 451.

³²¹) Langedijk, *t.a.p.*, 36, noot 4.

³²²) J. Schulerus, *Compendium logicae in quo universa logica paucissimis thesibus XIII disputationibus comprehensis ad disputandum atque examinandum in collegio privato propositis absolvitur*, Breda, 1662; Gem. Arch. Breda, Bibliotheek van Campen nr. 94.

scientia te definiëren, en wel als een *practische* wetenschap, omdat zij de praktijk van de juiste werking van den geest tot doel heeft. De behandeling van de eerste *operatio mentis*, de begripsvorming, is opvallend kort: van praedicabilia en categorieën wordt in het geheel niet gesproken ³²³). Verder wijkt het *Compendium* naar opzet en inhoud niet af van de talrijke logica-handboeken, die sinds het midden van de 16de eeuw ook in Nederland waren verschenen. Het geeft geen aanleiding er nader op in te gaan.

Als Schulerus geen andere aanspraken kon doen gelden op een professoraat in de wijsbegeerte dan die, welke door deze twee boekjes konden worden gemotiveerd, dan kunnen die niet anders dan zeer bescheiden worden genoemd. Schulerus was echter bijzonder met zichzelf ingenomen, achtte het van groot belang voor de studenten, dat hij met een leeropdracht in de wijsbegeerte aan de Illustre School belast zou worden, en was overtuigd, dat zijn roem aan den bloei van de School in hoge mate ten goede zou komen ³²⁴). Op 22 november 1662 werd in zover aan zijn verzoek voldaan, dat hem voorlopig en tot nader order vergund werd, in in der leegstaande auditoria zijn studenten te instrueren en colleges te geven ³²⁵). Zes dagen later, op 28 november 1662, verwierf hij te Leiden den graad van *liberalium artium magister et philosophiae doctor* op een *Disputatio philosophica inauguralis continens Positiones miscellaneas* (Ldn., 1662). De promotie had plaats op gezag van Heidanus als Rector Magnificus; de oude Golius trad als promotor op, maar in de gedrukte *Disputatio* wordt zijn naam niet genoemd ³²⁶). Het zou interessant zijn, te weten, wie van de fungerende hoogleraren in de wijsbegeerte het toezicht op en de verantwoordelijkheid voor deze *Disputatio* op zich had willen nemen. Heereboord was het jaar tevoren overleden; de Aristotelicus D. Stuart was nog maar net in functie, Bornius had zijn universitaire werkzaamheden gestaakt; alleen de Raey kan met enige waarschijnlijkheid in aanmerking komen en van hem kan ook worden verwacht, dat hij voor de progressieve denkbeelden van Schulerus sympathie zou hebben gekoesterd.

Het zeer beknopte geschrift van Schulerus bestaat uit 8 stellingen uit de metaphysica, 20 uit de pneumatica en 10 uit de physica. De stellingen uit de metaphysica verraden den invloed van het onderwijs van Burgersdijck en van diens *Institutiones metaphysicae* (Ldn., 1640 e.v.). Met Burgersdijck neemt Schulerus tussen het zijnde en het niets een midden aan (V), maar anderzijds houdt hij,

³²³) Dibon, *Enseignement*, 101.

³²⁴) Langedijk, *t.a.p.*, 36.

³²⁵) ARA, fol. 292.

³²⁶) Arch. v. Senaat en Faculteiten der Leidsche Universiteit, nr. 473.

dat alle zijnde werkelijk bestaat, zodat er geen plaats is voor een zijnde in aanleg, aangezien immers datgene, wat slechts *kan* zijn, eo ipso niet is (VI). St. v. Dunin Borkowski³²⁷⁾ noemt deze laatste stelling „in Wesen spinozistisch” en merkt daarbij op: „Man sieht, wie viele Zugänge aus ganz verschiedenen Welten zu denselben Ergebnissen führten”. Het lijkt intussen niet uitgesloten, dat Schulerus deze gedachte had opgestoken in den kring van de Leidse studenten, die juist in deze jaren (1660-1663) met Spinoza, die toen in Rijnsburg gevestigd was, persoonlijke contacten onderhielden. Misschien ook heeft de Raey de gelegenheid aangegrepen om door den promovendus een theorie te doen ventileren, die hem zelf niet onwelgevallig was.

In de pneumatica wordt door Schulerus op het voorbeeld van Burgersdijck gehandeld over God, engelen en duivelen en over de menselijke ziel. Met Descartes neemt Schulerus aan, dat het bestaan van God a priori vaststaat op grond van een juist begrip van de termen van het oordeel, waarin dit bestaan wordt bevestigd. Ook het argument a posteriori voor het Godsbestaan uit het aangeboren begrip van God neemt hij van Descartes over³²⁸⁾; daarnaast kent hij echter ook bewijskracht toe aan het traditionele argument uit de beschouwing van de dingen der wereld (III). In de door de Nascholastiek zo fel omstreden kwestie van de onderscheidingen in Gods kennis kiest Schulerus partij door het begrip van de *scientia media* te verwerpen (VI)³²⁹⁾. Met betrekking tot de wilsvrijheid neemt hij een standpunt in, dat met de Calvinistische leer van de voorbeschikking moeilijk te verenigen schijnt te zijn: noch een besluit, noch een handeling, noch een doeltreffende aandrijving van God heft de vrijheid van den wil of de wisselvalligheid van de dingen op, maar bevestigt die veeleer; want niet alleen het gebeuren in de toekomst, maar ook de wijze van dat gebeuren, noodzakelijk of niet-noodzakelijk, hangt van God af (XI). De menselijke ziel heeft haar ontstaan aan een onmiddellijk ingrijpen van God te danken (XV). Ten slotte neemt Schulerus van Descartes als algemeen criterium van waarheid en zekerheid het klare en duidelijke inzicht over (XVIII).

De stellingen uit de physica zijn het meest interessant, omdat de defendens zich hier het duidelijkst zowel van Aristoteles als van Descartes distancieert en een eigen geluid laat horen. Vooreerst verwerpt hij de Aristotelische leer van de zelfstandigheidsvormen (VIII) en die van de vier oorzaken als verklaringsbeginselen van

³²⁷⁾ v. Dunin Borkowski, *t.a.p.*, III, 377.

³²⁸⁾ Sassen, *Nieuwere Wijsb. tot Kant*, 155.

³²⁹⁾ Zie noot 299.

de dingen: met de werkoorzaak kan worden volstaan (IX)³³⁰). Vervolgens bestrijdt hij het Aristotelisch begrip van de plaats als oppervlak van het omgevende lichaam (VI) en verdedigt hij teg n Aristoteles de opvatting, dat de tijd niets anders is dan de betrekking van samenbestaan met de beweging van den hemel of van de zon (VII). Daarnaast wordt ook de mening van Descartes, dat de stof tot in het oneindige deelbaar is, door hem verworpen (IV). Dit leidt hem tot het aannemen van het bestaan van kleinste deeltjes, atomen genaamd, waaruit alle stoffelijke dingen zijn samengesteld (II). De atomen van Schulerus zijn kwalitatief bepaald en onderling in wezen verschillend, zodat zij meer aan de *minima naturalia* van de Middeleeuwen dan aan de atomen van Democritus, Epicurus en Gassendi doen denken; zij zijn aan innerlijke verandering onttrokken en kunnen derhalve niet in elkaar overgaan (III). Brengt men *dit* atomisme in verband met de bestrijding van de stof-en-vormleer en van de theorie van aanleg-en-voltooiing, dan lijkt het niet onwaarschijnlijk, dat Schulerus zich op deze punten heeft laten beïnvloeden door David van Goirle (1591-1612), wiens postume *Exercitationes philosophicae* (Ldn., 1620) nog niet lang te voren in de *Idea physicae* (Utr., 1651) kort waren samengevat. Indien deze veronderstelling juist is, dan hebben wij bij Schulerus te doen met een atomistische natuurverklaring, die op Nederlandsen bodem ontworpen en gerijpt is³³¹). Het zou intussen interessant zijn, te weten, of het atomisme van Schulerus evenals dat van Van Goirle gegrond is in een nominalisme, dat bij den laatste typisch laat-Scholastieke trekken vertoont. De stellingen geven daaromtrent geen uitsluitsel. Alles bijeen lijkt de filosofie, die in de *Positiones miscellaneae* van Schulerus is samengevat, meer den naam van eclecticisme te verdienen dan die van Bornius.

Na zijn promotie kon Schulerus op 3 januari 1663 zijn werkzaamheden aan de Illustre School te Breda officieel een aanvang doen nemen. Onder dagtekening van 20 maart 1663 bood hij aan de Prinses Douairière, wier belangstelling in de stichting van haar echtgenoot nog niet verflauwd was, zijn *Orationes inaugurales* aan, met verzoek voor de drukkosten daarvan een vergoeding te mogen ontvangen³³²). Het is niet bekend, of aan dit verzoek gevolg is gegeven; gedrukte exemplaren van deze *Orationes* zijn niet te

³³⁰) Ook hier ziet v. Dunin Borkowski, *t.a.p.*, 377, verwantschap met Spinoza.

³³¹) Voor David van Goirle: K. Lasswitz, *Geschichte der Atomistik*, Hamburg-Leipzig, 1890, I, 333, 455-465, en Sassen, *Wjsb. Ned.*, 131-132; bij Lasswitz komt de naam van Schulerus niet voor.

³³²) ARA, fol. 295.

vinden. Volgens een lijst van zijn gedrukte geschriften, die Schulerus in 1663 aan den Secretaris van de Prinses, L. Buysero ³³³) voorlegde ³³⁴), zouden zij gehandeld hebben *De instauratione philosophiae*. In dezelfde lijst wordt behalve een aantal preken en polemische geschriften van theologischen aard het *Compendium logicae* vermeld, dat wij reeds hebben besproken, alsmede het tractaat *De decem categoriis*, opgedragen aan Heidanus, dat verloren is gegaan.

Onder de stukken van de Illustre School in het Algemeen Rijksarchief bevindt zich ook een „Corte verclaringe van de Tytelplate Libertas philosophandi” van de hand van Schulerus, waarin deze voor den druk van dit titelblad aanwijzingen gaf ³³⁵). Wij weten niet, of het geschrift, dat daar bij hoorde, ooit is verschenen. Wel staat op zijn naam een *Philosophia nova methodo explicata* (’s-Grav., 1663), die door hem in de bovengenoemde lijst werd aangekondigd als „De gantsche philosophie in 7 delen, metaphysica, theologia naturalis, angelo-graphia, physiologia, logica, ethica, physica” ³³⁶), maar dit werk is in Nederland in geen der bibliotheken, die bij den Centralen Catalogus zijn aangesloten, te vinden. Het wordt door Bouillier ³³⁷) aangehaald tot staving van de bewering, dat „Schuler est animé de l’esprit cartésien, il reproduit la plupart des doctrines de Descartes, mais il évite de le nommer, sans doute par crainte des décrets de quelque synode”. Voor Bohatec ³³⁸) daarentegen vormt Schulerus, dien hij zonder nadere motivering en zonder van diens *Philosophia* kennis genomen te hebben ronduit „anti-Cartesiaan” noemt, een uitzondering in de Illustre School van Breda, die naar zijn zeggen „der cartesianischen Scholastik und der eklektischen Philosophie überhaupt nicht abgeneigt war”. Als wij mogen aannemen, dat de wijsgerige overtuiging van Schulerus tussen zijn promotie te Leiden in november 1662 en het verschijnen van zijn *Philosophia* in 1663 zich niet op wezenlijke punten heeft gewijzigd, dan zou ik, afgaande op zijn *Disputatio inauguralis*, die gevoeglijk als een samenvatting van zijn latere boek kan worden aangezien, eerder geneigd zijn, Bohatec’s voorstelling van zaken om te keren en Schulerus in dien zin als een uitzondering te Breda te beschouwen, dat hij het eerst Cartesiaanse elementen met een Aristotelische grondovertuiging heeft verbonden. Het best lijkt hij mij dan nog gekarakteriseerd te zijn door D.G.

³³³) ABW, II, 1553.

³³⁴) ARA, fol. 326.

³³⁵) T.z.p. fol. 308-309.

³³⁶) T.z.p., fol. 326.

³³⁷) Bouillier, *t.a.p.*, II, 256, noot 1.

³³⁸) Bohatec, *t.a.p.*, 51.

Morhof (1639-1691)³³⁹⁾, die hem als „Semi-Scholasticus Cartesianus” betitelt, omdat hij in zijn *Philosophia* tussen Aristoteles en Descartes zijn eigen weg gaat en de Scholastici overal volgt, waar zij met Descartes overeenstemmen. Het boek is daarom volgens Morhof bijzonder geschikt voor hen, die de Aristotelische en de Cartesiaanse wijsbegeerte in één verband wenssen te leren kennen. Deze kenschetsing van het wijsgerig standpunt van Schulerus in zijn voornaamste geschriften wordt teniet gedaan door een verdere afwending van Descartes in zijn latere jaren. Ook dan kan, zoals wij nog zullen zien, bij Schulerus slechts in zeer beperkten zin van „anti-Cartesianisme” worden gesproken.

Enkele maanden na Schulerus' intrede kreeg zijn positie aan de Illustre School iets meer vastheid. Op 7 mei 1663 werd hij gemachtigd, „als professor der philosophie te oefenen, publice et privatim deselve te doceren ende daervan te disputeren.” Voor deze werkzaamheden, welke hij naast zijn predikambt verrichtte, werd hem een honorarium van f 150.- 's-jaars toegekend³⁴⁰⁾. De desbetreffende acte dateert echter eerst van 26 september 1663³⁴¹⁾. Schulerus was zo gebrand op den titel van professor, dat hij zich kort daarna bij de Prinses kwam beklagen, dat hem in een van de laatste acta die titel was onthouden; van die gelegenheid maakte hij gebruik om te verzoeken, in het genot te mogen worden gesteld van vrij wonen in het gebouw van de Illustre School³⁴²⁾.

Van het onderwijs van Schulerus zijn geen verdere bijzonderheden tot ons gekomen. De onder zijn praesidium gehouden disputaties en verdedigde stellingen zijn verloren gegaan³⁴³⁾.

Ondanks zijn vermetele pogingen tot vernieuwing in de filosofie, die wellicht aan een zeker snobisme toegeschreven zouden kunnen worden, was Schulerus in andere opzichten een man van den ouden stempel. Het optreden van kometen in 1664 en 1665 was voor hem aanleiding tot het schrijven van een verhandeling over dit verschijnsel, die hij tegelijk in het Nederlands en in het Latijn het licht deed zien, onder de titels *Tractaet ofte Philosophische Ondersoekinghe van de Cometen* ('s-Grav., 1665) en *Cometologia sive de Cometis disquisitio philosophica* ('s-Grav., 1665). Daarin bezwoer hij zijn lezers, het verschijnen van de kometen te duiden als een

³³⁹⁾ D. G. Morhof, *Polyhistor, literarius, philosophicus et practicus*. Lübeck, 1732, II, 83, 101.

³⁴⁰⁾ ARA, fol. 299.

³⁴¹⁾ *T.z.p.*, fol. 319.

³⁴²⁾ *T.z.p.*, fol. 318.

³⁴³⁾ v. Alphen, *i.a.p.*, 310.

teken van Gods gramschap wegens de zonden, waar ons vaderland vol van is. Kometen zijn dan ook altijd voorboden van kwaad, en dat niet enkel krachtens de betekenis, die God hun gegeven heeft, maar ook als natuurlijke oorzaken. Dat inderdaad op het verschijnen van kometen steeds rampen van allerlei aard zijn gevolgd, is volgens Schulerus door waarnemingen in verschillende landen van Europa bevestigd en hij laat niet na, daarvan voorbeelden aan te voeren.

Het is enigszins verwonderlijk, dat Schulerus 22 jaren na het verschijnen van de *Principia philosophiae* van Descartes (1644) nog behoefte heeft gevoeld, in een uitvoerige critiek op dit boek zijn standpunt tegenover de Cartesiaanse filosofie nader te omschrijven. Misschien heeft het steeds verder veldwinnen van het Cartesianisme hem bij het klimmen der jaren toch verontrust en is hij onder den indruk gekomen van de actie, die van theologische zijde in Nederland nog altijd tegen de nieuwe wijsbegeerte gevoerd werd. De bezwaren, die hij in zijn *Examinis philosophiae Renati Des-Cartes specimen, sive brevis et perspicua Principiorum Philosophiae Cartesianae refutatio* (A'dam, 1666) in het veld bracht, gelden echter hoofdzakelijk de Cartesiaanse physica en bewegingsleer, vervat in het tweede deel van de *Principia*; voor de metaphysica en voor het criterium van het klare en duidelijke inzicht betoont hij evenals vroeger onverhulde waardering.

De critiek op Descartes veronderstelt bij Schulerus niet, dat hij zich aan het Aristotelisme gebonden zou achten. Hij keurt het af, dat sommigen zich volkomen aan het gezag van Aristoteles hebben onderworpen en nalaten, kennis te nemen van het grote boek der natuur. Dit is zeker in strijd met den geest en de bedoeling van Aristoteles, bij wien het „magis amica veritas” steeds boven den eerbied voor de meesters praevaleerde. Maar evenmin kan hij er zich mee verenigen, dat anderen Aristoteles geheel hebben laten vallen en zich zonder voorbehoud aan Descartes hebben overgegeven. Daarom wil hij in de natuurverklaring zijn eigen weg gaan en hij meent dien het best te kunnen verzekeren door vast te houden aan het atomisme, dat hij bij zijn promotie te Leiden had verdedigd. De atoomleer van het *Specimen* van 1666 wijkt niet af van die van de *Positiones miscellaneae* van 1662; met het atomisme van Gassendi, dat door de publicering van diens *Opera* in 1658 ruimere bekendheid had gekregen, houdt zij geen verband. Van Gassendi wordt in het *Specimen* enkel een tekst uit de *Exercitationes paradoxicae* (II, 5, § 4) aangehaald, waaruit zijn voorzichtige houding tegenover de mogelijkheid van metaphysische kennis moet blijken.

Vijf jaren na het verschijnen van zijn boek zag Schulerus zijn

jeugdigen bloedverwant Fabricius de la Bassecour (1648-1728)³⁴⁴), *philosophiae doctor*³⁴⁵), tegen zich optreden. De uitvoerige titel van diens geschrift duidt reeds aan, dat daarin meer een vriendschappelijke gedachtenwisseling dan een scherpe en onbarmhartige critiek te verwachten is. Hij luidde: *Defensio Cartesiana, in duas distributa partes, succincte conscripte et amica, adversus D. Johannem Schulerum, Philosophiae Doctorem et Professore, nec non Ecclesiae quae in Jesu Christo Bredae colligitur, Pastorem vigilantissimum. Occasione utriusque libri ab ipso nuper editi in Partem primam atque secundam Principiorum Philosophiae Cartesianae* (Ldn.-A'dam, 1671). Uit dezen titel kan worden opgemaakt, dat Schulerus na zijn bovengenoemd *Specimen* nog een geschrift, nu gericht tegen het eerste deel van Descartes' *Principia*, had doen verschijnen, maar van dit geschrift is zelfs de titel niet meer te vinden.

In het boekje van de la Bassecour, dat meer op het werkstuk van een beginnend student in de wijsbegeerte lijkt dan op de bezonken vrucht van een gerijpten geest, worden kennisleer, metaphysica en physica van Descartes aan de hand van een aantal vragen geanalyseerd en tegen de opwerpingen van Schulerus verdedigd. Na de talrijke polemieken, die door het Cartesianisme in Nederland waren opgeroepen, zal men er niets nieuws meer in mogen verwachten.

De beschrijving van het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda kan hiermede worden beëindigd. Nog eer het antwoord van de la Bassecour op de beide geschriften van Schulerus de drukpers had verlaten, was de sluiting van de School een feit geworden. Het professoraat van Schulerus heeft nog geen zeven jaren geduurd. Voor hem betekende het ontslag als hoogleraar geen werkeloosheid. Tot zijn dood in 1676 heeft hij zijn ambt als predikant van de Hervormde gemeente te Breda uitgeoefend.

³⁴⁴) NNBW, II, 99-102.

³⁴⁵) F. de la Bassecour was 17 maart 1661 te Leiden onder de Raey gepromoveerd op *Theses variae*.

XIII

BESLUIT

De conclusie van deze studie kan geen andere zijn dan dat noch de wijsbegeerte van Descartes, zoals door Baillet werd beweerd, noch die van Gassendi, zoals Mevrouw Thijssen-Schoute heeft gemeend, op het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda haar stempel gedrukt heeft. Dat onderwijs is door de eerste hoogleraren, Bornius en Kyperus, gegeven in den geest van de Reformatorische Scholastiek van de 17de eeuw, waarbij zij zich – de eerste meer dan de tweede – met beroep op de vrijheid van filosoferen en op Aristoteles zelf min of meer belangrijke afwijkingen van het traditionele Aristotelisme hebben veroorloofd, niet alleen op die punten, welke naar hun mening met de Christelijke geloofsovertuiging onverenigbaar waren, maar ook waar de ontwikkeling van de wijsgerige problematiek sinds de Middeleeuwen en het voortschrijdend natuuronderzoek van hun eigen tijd dat vereisten. Veel meer dan zij zelf beseften waren zij echter nog aan de Middeleeuwse Scholastieke traditie gebonden. De stroom van nieuwe gedachten op het gebied van kennisleer en metaphysica, die door Descartes in het Nederlandse wijsgerig leven was binnengeleid, heeft hen onberoerd gelaten. Tot den geleidelijken overgang van de Aristotelische in de Cartesiaanse Scholastiek is door hun werk geen bijdrage geleverd. De laatste hoogleraar, Schulerus, is in zijn eclecticisme veel verder gegaan en heeft enkele van de belangrijkste grondgedachten van het Cartesianisme aanvaard, zonder daarmede van het Aristotelisme afstand te doen. Door zijn weinig systematisch denken heeft ook zijn werk voor de verzoening van Aristotelisme en Cartesianisme geen betekenis. De atomistische natuurverklaring, waarvoor hij wellicht in de Aristotelische leer van de *minima naturalia*, zoals die in de Middeleeuwen was ontwikkeld, maar zeker niet bij Descartes steun kon vinden, verschilt voor wat betreft de bepaling van aard en wezen der atomen principiëel van die van Gassendi. Rechtstreekse invloed van het atomisme van Gassendi is bij hem niet aan te wijzen. Eerder zou kunnen worden gedacht aan beïnvloeding door David van Goirle.

RÉSUMÉ

L'Ecole Illustre de Bréda, fondée par le Stathouder Frédéric-Henri en 1646, n'a existé que jusqu'en 1669. Ni la philosophie de Descartes, comme Adr. Baillet l'a prétendu, ni celle de Gassendi, ainsi que le croit Mme Thijssen-Schoute, n'a marqué de son empreinte l'enseignement philosophique donné à cette école.

Les premiers professeurs, H. Bornius et A. Kyperus, ont donné cet enseignement dans le sens de la scolastique aristotélicienne du 17e siècle et ils se permettaient des écarts plus ou moins importants de l'aristotélisme, en faisant appel – celui-là plus que celui-ci à la liberté de la pensée philosophique et à Aristote lui-même. Beaucoup plus qu'ils n'avaient conscience, ils se trouvaient liés encore à la tradition scolastique du moyen-âge. Le mouvement de la philosophie nouvelle, introduit par Descartes dans la vie philosophique des Pays-Bas, ne les a pas touchés.

Le dernier professeur, J. Schulerus, est allé plus loin dans son écartisme et a repris quelques-unes des idées fondamentales du cartésianisme, sans toutefois renoncer entièrement à l'aristotélisme. L'atomisme qu'il a professé en physique, diffère essentiellement de celui de Gassendi et d'Epicure et rappelle l'influence des idées de son compatriote David van Goirle.

PERSONENREGISTER

Abaelard P. 37
 Adam Ch. 45
 Albert L. Ch. d' 24
 Albert de Grote 37
 Albinus B. 82
 Alphen G. v. 5, 8, 11, 12, 27, 31, 99
 Althusius J. 14, 49
 Amalia van Solms 6, 43, 89
 Aristoteles 11, 13, 23, 28, 29, 35,
 37-41, 47, 52, 53, 55, 63, 64,
 71-74, 83, 92, 93, 96, 99, 100,
 102, 103
 Assendelft D. v. 7
 Augustinus 12, 50, 52
 Aura V. v. d. 5, 6
 Avicenna 40

 Bacon Fr. 17, 30
 Baillet A. 18, 44, 45, 102, 103
 Ban F. du 16, 33, 34, 74
 Bañez D. 50
 Banga J. 68
 Barlaeus C. 9
 Barlaeus L. 62
 Bassecour F. d. 1, 101
 Baumann E. D. 35
 Baxter D. 13
 Beaumont A. v. 90
 Beeckerts van Thienen A. 77
 Bellarminus R. 12
 Bernard van Chartres 72
 Bernard van Clairvaux 12
 Besold Chr. 50
 Bodecheer Benning J. 16, 33
 Bodin J. 49, 55
 Boeren P. 6
 Boerhaave H. 82
 Bohatec J. 92, 98
 Bonaventura 37
 Bornius H. 6, 10, 11, 16-31, 43-45,
 66, 69-76, 78-83, 86-94, 97, 102,
 103
 Bouckhorst A. v. d. 62, 80
 Bouillier Fr. 45, 66, 98
 Bouman H. 31
 Bradwardine Th. 12
 Brosterhuisen J. 9, 27, 61
 Browne Th. 25
 Burgersdijk Fr. 13, 16, 37, 74, 95, 96
 Burman P. 69-71, 75, 89
 Buysero L. 98

Cajetanus 12
 Callerus Th. 80
 Calvin J. 12
 Campanella T. 37, 50
 Campen J. v. 9
 Capreolus J. 12
 Cardano G. 37
 Casius J. 13
 Cats J. 34
 Cazraeus 24
 Ceulen C. v. 31
 Charron P. 15
 Cicero M. T. 29
 Clauberg J. 85
 Clerselier Cl. 25
 Cloppenburg J. 12
 Clusius C. 14
 Coccejus J. 66, 78, 80
 Cohen G. 5
 Cohen M. W. 84
 Colonius D. 62
 Commissaris A. J. 6
 Conimbricenses 37
 Copernicus N. 39
 Courcelles E. de 15
 Cramer J. A. 19, 65, 66, 79, 80
 Cruyt B. 7
 Cyrus 52

 Dam D. v. 94
 Danaeus L. 12
 Daniël (Profeet) 8
 Democritus 97
 Descartes R. 14-25, 30, 35, 44, 45,
 64-67, 71, 74, 79, 83, 85-88, 92,
 93, 96-103
 Dibon P. 12, 13, 16, 24, 35, 95
 Digby E. 13
 Dionysius de Karthuizer 12
 Drohojowski Chr. 46, 49-63
 Drohojowski W. 46, 55
 Duker A. C. 13, 14, 32
 Dunin Borkowski St. v. 83-85, 96,
 97
 Duynstee W. J. A. J. 49
 Dijksterhuis E. J. 39

 Elsevier A. 19, 22, 23
 Elsevier B. 19, 22, 23
 Elsevier L. 20

Empereur C. l' 12
 Epicurus 17, 18, 24, 90, 97, 103
 Erasmus D. 12
 Erens A. 6, 7
 Faber T. 89
 Fernelius J. Fr. 67
 Fischer I. 84
 Fludd R. 18
 Fornelius J. N. 81, 88
 Frans I 57
 Frederik Hendrik 5, 6, 21, 43, 46, 103
 Freudenthal J. 84, 85
 Fuchsius L. 14
 Galenus 35
 Gassendi P. 16-26, 31, 45, 74, 90, 97, 100, 102, 103
 Gebhardt C. 84
 Geulincx A. 85
 Glanaeus J. 27
 Goclenius R. 13
 Goirle D. v. 97, 102, 103
 Golius J. 35, 81, 95
 Gomarus Fr. 12
 Goor Th. E. v. 5
 Groenendijk J. v. 91
 Grotius H. 49, 50, 52, 55
 Haan A. A. M. de 13, 31
 Hallema A. 5
 Harvey W. 35
 Haulterive J. d' 45
 Hausman J. J. 6, 11, 92
 Heenvliet J. v. 5, 9, 11, 31, 46, 61
 Heereboord A. 17, 18, 22-24, 26, 33, 34, 65, 66, 69, 70, 74, 80, 82, 83, 86, 89, 94, 95
 Heidanus A. 19, 62, 65-67, 75, 80, 95, 98
 Heinsius N. 69-71, 75, 89
 Heugueville L. de 22
 Heurnius O. 34, 62
 Hilten A. v. 27
 Hilten J. v. 27
 Holleman F. A. 7
 Hommius F. 12
 Honders H. J. 5, 21
 Hooft P. C. 9
 Hoornbeek 65, 66, 78, 80
 Hooykaas R. 30, 37
 Horatius Flaccus Q. 8
 Horne J. v. 62
 Hulsius A. 12
 Huygens Chr. 8, 44
 Huygens Const. 5, 7-10, 12, 20, 21, 27, 31, 32, 36, 44, 46, 61
 Huygens L. 8
 Huygens Ph. 8

Isendoorn G. v. 13
 Isidorus v. Sevilla 50
 Jacchaes G. 13, 37
 Jöcher Chr. G. 25
 Jousson S. 44
 Junius Fr. 12
 Kant I. 9, 37
 Keckermann B. 13, 14
 Keizer G. 23
 Kerkhoven J. v.: zie Heenvliet J. v.
 Kerkhoven P. v. 11, 12
 Kernkamp G. W. 16
 Koningh 50
 Kossmann E. H. 49
 Kot St. 46, 48
 Kuyper H. H. 5, 8
 Kyperus A. 10, 33-49, 59-68, 75-79, 81, 87, 94, 102, 103
 Langedijk D. 5-9, 27, 44, 46, 94, 95
 Lasswitz K. 97
 Lefebvre T. 89
 Lindanus W. 12
 Linden J. A. v. d. 78, 81
 Linderhuysen C. v. 67
 Lindemann A. 35
 Lodewijk Hendrik van Nassau 92, 93
 Loosjes A. 7, 8
 Lucretius Carus T. 89, 90
 Luther M. 12
 Luynes Duc de 25
 Maccovius J. 12, 13
 Maestertius J. 76
 Magirus J. 37
 Maire J. le 22, 23
 Maresius S. 12, 31
 Martini J. 13
 Melancton Ph. 12
 Merrywater J. 25
 Meryweather J. 25
 Meyer L. 84-86
 Molhuysen P. C. 26, 33, 34, 36, 61, 62, 64-67, 69, 70, 75-77, 79-81, 89, 90
 Molina L. de 87
 Monchamp G. 41
 Montaigne M. de 15
 Morhof D. G. 99
 Morus Th. 55
 Munro H. A. J. 89
 Nauta D. 31
 Nauwelaerts M. A. M. 94
 Norgate E. 44
 Obrecht G. 50
 Oecolampadius J. 12
 Opstal A. G. v. 5

Orzechowski P. B. 46-49, 57
Ovidius Naso P. 89

Paracelsus 14
Patrizzi Fr. 37
Pell J. 44

Petrus Lombardus 12
Picot Cl. 25
Plato 29, 43, 73
Plempius V. F. 41, 42, 66
Pollot A. 20, 44, 45

Raey J. de 65, 66, 69, 70, 74, 80,
85, 86, 95, 96, 101
Ramus P. 13, 14, 37, 94
Ravensperger J. 24
Regius H. 23-25, 45
Regout R. 50, 51, 53
Rennerius H. 16, 18, 19, 26, 30
Renesse L. v. 6, 7, 9, 10, 12, 27, 61
Ribera Fr. 12
Rivet A. 5, 8-12, 17, 20, 21, 26, 27,
31, 32, 45, 46, 61, 94
Rupert v. Deutz 12
Ruusbroec J. v. 12

Salmasius Cl. 12, 19
Sassen F. 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20,
24, 25, 30, 33, 37, 40, 45, 49, 55,
65, 72, 84, 96, 97
Schacht L. 81-87
Schertzer I. 81, 86, 87
Schertzer M. 86
Schoengen M. 6
Schooten Fr. v. 64
Schrevelius E. 34, 61
Schulerus J. 10, 45, 94-103
Scotus J. Duns 37, 40, 63, 64
Senguerdus A. 10, 16, 69, 82-85
Sennert D. 37
Sepp Chr. 5, 94
Serrurier C. 23
Seters W. v. 9
Siegenbeek M. 34, 66, 67
Sinapius D. 14, 16, 33, 94
Sorbière S. 17, 18
Sortais G. 16, 19
Spanheim Fr. 16
Spinoza B. de 83-86, 96, 97
Stuart A. 65, 69, 70

Stuart D. 95
Stuart Mary 89
Suarez Fr. 12, 13, 37, 49, 50
Suringar G. C. B. 34, 35, 63, 67, 81,
82

Tannery P. 45
Telesio B. 37
Tesselschade A. M. 9
Theseus 56
Tholosanus 55
Thomas v. Aquino 12, 37, 40, 50,
51, 64
Thysius A. 78
Thijssen-Schoute C. L. 14, 19, 26,
45, 85, 102, 103
Timpler Cl. 13
Toletus Fr. 12, 37
Triglandus J. 12, 61, 62
Turretini Fr. 23

Ueberweg Fr. 37, 50

Valckenburg A. v. 62
Vermost D. 42, 66
Vesalius A. 14
Vinnius A. 76
Vitoria Fr. de 50, 53
Vlitius J. 69-71, 75, 89
Voetius G. 13, 14, 32
Volder B. de 82
Vorstius A. 62
Vorstius C. 12
Vossius G. J. 17, 55
Vrijer M. de 45

Waard C. de 16
Waesberghe J. v. 31
Walaëus A. 12, 14
Wilhem D. de 10, 27, 36, 45, 46
Willem II 5, 20
Willem III 8, 89
Willem Frederik van Nassau 6
Witt J. de 19
Worp J. A. 5, 7-10, 12, 20, 21, 27,
31, 46, 61
Wulf M. de 16

Zabarella G. 37
Zwingli U. 12